ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 51-52 (2015)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 51-52 (2015)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β΄, Έτος 32ο, Τεύχος 51-52

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ • ΙΣΤΟΡΙΑ ..... Η. ΚΑΡΑΛΗΣ, ΔΗΜ. ΔΟΝΟΣ
Γ.Ι. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Ε. PUJEAU, Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ
Ν.Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, CH. GOSS, Δ. ΚΑΤΗΝΙΩΤΗΣ
ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ..... Φ. ΒΙΤΑΛΗΣ, Ν. ΚΟΥΜΠΕΤΣΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ..... Ι.Ε. ΖΙΩΓΑΣ, ΣΠ. ΝΤΑΛΑΟΥΤΗΣ
Δ. ΤΣΟΥΜΕΛΕΚΑΣ
ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ .... ΣΤ. ΑΓΑΘΟΣ, Γ.Ι. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Α.Γ. ΤΖΟΥΡΟΣ, Ν. ΘΑΝΟΣ
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ..... Δ. ΚΟΛΙΟΣ, Ι. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ • ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ..... ΣΠ.Ι. ΝΤΡΙΚΟΣ, Κ. ΚΟΨΑΡΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ • ΤΕΧΝΗ ..... Ε.Π. ΣΑΡΡΗ, Μ. ΚΑΡΚΑΖΗΣ, ΓΡ. ΒΛΑΣΣΑΣ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ..... Ν.Δ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ
ΠΟΙΗΣΗ ..... Ρ. ΓΑΛΑΝΗ, Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ, Β.Χ. ΜΠΟΤΣΙΟΣ
Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Π.Β. ΠΑΣΧΟΣ, Λ. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ

Πρέβεζα 2015

Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα της Πρέβεζας και τα εντοιχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: 10.12681/prch.28295

Copyright © 2015, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης Creative Commons Αναφορά 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2015). Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα της Πρέβεζας και τα εντοιχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (51-52), 135–178. https://doi.org/10.12681/prch.28295

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 22/12/2024 15:56:06

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Η μεγάλη κύρια πύλη του εξωτερικού περιβόλου*
του κάστρου του αγίου Αντρέα στην Πρέβεζα, πριν την κατεδάφισή της.
Φωτογραφία του Ερνέστ Εμπράρ του 1920 περίπου
(Ευγενική παραχώρηση του κ. Χάρη Γιακουμή)

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα της Πρέβεζας και τα εντειχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα

Μνήμη Αλεξάνδρου Θ. Φιλαδελφέως (1867-1955)

Το κυριότερο κάστρο της νεότερης Πρέβεζας, γνωστό μετά την απελευθέρωση της πόλης ως του αγίου Αντρέα (Εικ. 1) –έτσι θα το αναφέρουμε στο εξής και εμείς, στην ανά χείρας εργασία–, κατασκευάστηκε αρχικά από τους Οθωμανούς το 1702, έναν χρόνο μετά την παράδοση της Πρέβεζας σε αυτούς, από τους Βενετούς, κατά τα οριζόμενα από τη συνθήκη του Κάρλοβιτς και άλλες διμερείς συμφωνίες.[1] Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1717, η Πρέβεζα θα καταλαμβανόταν για δεύτερη φορά από τις βενετικές δυνάμεις.[2] Στα πρώτα χρόνια αυτής της βενετικής κυριαρχίας της πόλης (1718-1797),[3] το κάστρο βελτιώθηκε αμυντικά και η έκτασή του μειώθηκε στη μισή, περίπου, της αρχικής. Παρά τις ενδείξεις για πιθανή κατασκευή δύο, κάθετων στους ανατολικούς προμαχώνες του κάστρου, προστατευτικών τειχών στη διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας της Πρέβεζας, πιστεύουμε ότι αυτά δεν κτίστηκαν, καθώς δεν αποτυπώνονται σε σχέδιο του κάστρου του αγίου Αντρέα από Γάλλους στρατιωτικούς το 1798.[4]

---

[1] Για την πρώτη φάση της ιστορίας του κάστρου *στο κυπαρίσσι*, όπως ήταν τότε γνωστό το κάστρο του αγίου Αντρέα, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 25-30· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2012, 3-5· KARABELAS 2013. Για μια συμπυκνωμένη αναδρομή της ιστορίας του κάστρου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015.

[2] Για τα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάληψη της Πρέβεζας από τις δυνάμεις του Andrea Pisani στα τέλη Οκτωβρίου 1717 και τη *de facto* κατάληψη του φρουρίου της την 22^{α} ή 23^{η} Οκτωβρίου 1717, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 30-35· 2011, 59-65.

[3] Η Πρέβεζα περιήλθε *de jure* στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας με την υπογραφή της συνθήκης του Πασσάροβιτς, τον Ιούλιο του 1718, η οποία τερμάτισε τον έβδομο και τελευταίο Βενετοτουρκικό πόλεμο.

[4] Ενδείξεις για την ύπαρξη των δύο παράλληλων μεταξύ τους τειχών, που ξεκινούσαν από τους δύο ανατολικούς προμαχώνες του κάστρου και έφταναν μέχρι σχεδόν την ακτή, αντλούμε από δημοσιευμένα, ήδη, χειρόγραφα σχέδια του 18^{ου} αιώνα, βλ. για παράδειγμα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 31 και 33· KARABELAS 2013, 65-66, εικ. 9 και 10. Για το χειρόγραφο σχέδιο Γάλλων στρατιωτικών που απεικονίζει το κάστρο του αγίου Αντρέα και την προς ανατολάς περιοχή του τον Μάιο του 1798, βλ. CURLIN 2010, 278-279, 296, εικ. 11.

Η οχύρωση

Ο χώρος που καταλάμβανε το κυριότερο κάστρο της Πρέβεζας στη διάρκεια της δεύτερης βενετικής περιόδου της πόλης σημειώνεται με το γράμμα Α στο σκαρίφημα της κάτοψης του κάστρου (Εικ. 2). Το σχέδιο, όμως, αντικατοπτρίζει τη μορφή του κάστρου κατά την εποχή του Αλή πασά. Η εντός του βενετσιάνικου οχυρού καθολική εκκλησία του αγίου Αντρέα, η οποία λειτουργούσε σε όλη τη διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας της Πρέβεζας και το

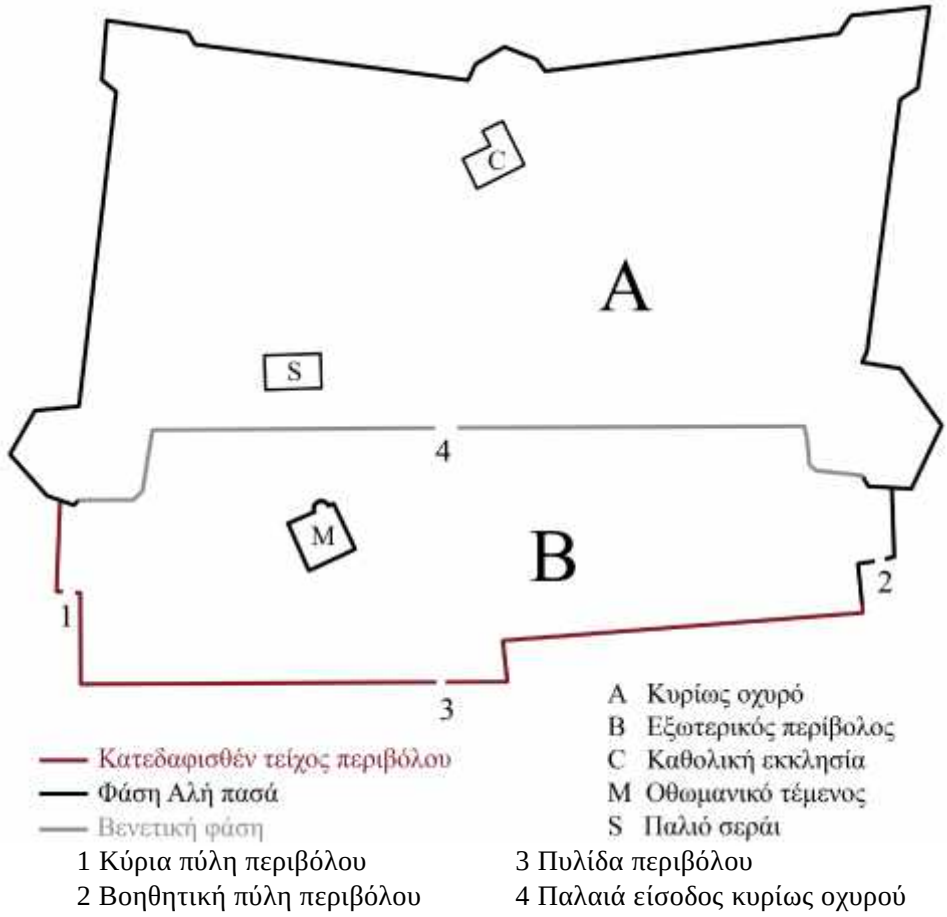

1 Κύρια πύλη περιβόλου
2 Βοηθητική πύλη περιβόλου
3 Πυλίδα περιβόλου
4 Παλαιά είσοδος κυρίως οχυρού

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Κάτοψη του κυρίως οχυρού και του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα στην Πρέβεζα, κατά την εποχή του Αλή πασά (Σκαρίφημα του συγγραφέα)*

κτήριο της οποίας σώζεται αλλοιωμένο μέχρι σήμερα, σημειώνεται στο σχέδιο με το αγγλικό γράμμα C.[5]

Αμέσως μετά τη δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας από τον Αλή πασά Τεπελενλή, στα τέλη Νοεμβρίου του 1806, ξεκίνησαν εκτεταμένα έργα οχύρωσης της πόλης.[6] Μεταξύ των οχυρωματικών αυτών έργων περιλαμβάνονταν οι βελτιώσεις των προμαχώνων του κάστρου του αγίου Αντρέα, το οποίο οι Οθωμανοί ονόμαζαν *Ιτς καλέ* (*Iç kale*, που σημαίνει «εσωτερικό κάστρο»), καθώς και η κατασκευή ενός ισχυρού εξωτερικού περιβόλου στα ανατολικά του (Εικ. 2, χώρος B). Στρατιωτική, εμπιστευτική, έκθεση για την άμυνα της Πρέβεζας, λίγο πριν το 1912, περιγράφει το τείχος του περιβόλου ως εξής: «Ἔξωθεν τοῦ κυρίως φρουρίου καὶ πρὸς τὸ μέρος τοῦ λιμένος ὑπάρχει δεύτερον τεῖχος, συνεχὲς καὶ ἄοπλον περικλεῖον οἰκίας τινὰς τουρκικάς. Ἐκεῖ δὲ εὑρίσκεται καὶ ἡ μόνη σχεδὸν βρύσις, ἐξ ἧς προμηθεύεται ὕδωρ μέγα μέρος τῶν κατοίκων.»[7]

Το επιχρωματισμένο σκίτσο του Άγγλου τοπιογράφου Edward Lear με θέμα την Πρέβεζα, το οποίο σχεδίασε την πρωτομαγιά του 1849 (Εικ. 4), παρέχει στον προσεκτικό παρατηρητή πληροφορίες για το σχήμα του ανατολικού παρα-

---

[5] Για την ύπαρξη λατινικού (καθολικού) ναού εντός του οχυρού, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224. Οι Βενετσιάνοι, όταν κατέλαβαν για δεύτερη φορά την Πρέβεζα, μετέτρεψαν το οθωμανικό τέμενος που υπήρχε στο κέντρο του κάστρου σε ναό του αγίου Αντρέα, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 11, 18, 32. Κατά την άποψή μας η ονοματοδοσία του ναού προς τιμήν του πρωτόκλητου αποστόλου αγίου Αντρέα συνδέεται με τον αδόκητο θάνατο του ομώνυμου με τον άγιο ναυάρχου Andrea Pisani, ο οποίος ηγείτο της επιτυχούς στρατιωτικής επιχείρησης κατάληψης της Πρέβεζας τον Οκτώβριο του 1717 και ο οποίος σκοτώθηκε από έκρηξη πυριτιδαποθήκης στο κάστρο της Κέρκυρας έναν χρόνο αργότερα, τον Νοέμβριο του 1718. Για την κατάληψη της Πρέβεζας, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 30-35· 2011, 59-65. Για τον θάνατο του γενικού κατά θάλασσαν προβλεπτή Andrea Pisani, βλ. ΓΑΟΥΤΣΗΣ 2014, 1-3. Για τη διήγηση του σχετιζόμενου με τον θάνατο του Andrea Pisani θαύματος του αγίου Σπυρίδωνος, βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΠΑΡΙΟΣ 1850, 10-13.

[6] Αρκετές πληροφορίες για τα γεγονότα της περιόδου εκείνης, σε τοπικό επίπεδο, διασώζονται στις αναφορές του γενικού προξένου της Επτανήσου Πολιτείας στην Άρτα, Νικολάου Ζαμπέλη, ο οποίος από τον Ιούλιο του 1806 μετακινήθηκε στην Πρέβεζα, βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2010. Για την αθόρυβη και αναίμακτη είσοδο των στρατευμάτων του Βελή πασά στην Πρέβεζα, στις 25 Νοεμβρίου 1806, βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2010, 4-6, 12.

[7] Η έκθεση απόκειται στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΔΙΣ/ΓΕΣ) με στοιχεία ταξινόμησης Φ.1669/Α/4/14.10.1912. Για τη μεταγραφή και παρουσίασή της, βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013. Η βρύση στην οποία αναφέρεται η έκθεση ήταν ανατολικά του μεγάλου τεμένους, στη βάση του αναλημματικού τείχους του (Εικ. 3). Η τροφοδότησή της γινόταν με υδρομάστευση των πηγαίων υδάτων της περιοχής, τα οποία αναβλύζουν και στις μέρες μας στα θεμέλια του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου Πρέβεζας! Λείψανα της διπλής βρύσης σώζονται μέχρι σήμερα. Για παλαιότερες φωτογραφίες της, τον Μάρτιο 1994, μετά την πρόχειρη αποκάλυψή της από ομάδα υπαλλήλων του Δήμου Πρέβεζας και φοιτητών επί πτυχίω της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 147 και 148.

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Η διπλή βρύση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα* [στο εξής: Ν.Δ.Κ.], *Μάρτιος 1994)*

θαλάσσιου τείχους του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα.[8] Πιο συγκεκριμένα, μας παρέχει την πληροφορία ότι το βόρειο μισό του ανατολικού τείχους του περιβόλου υποχωρούσε από το υπόλοιπο, προς δυσμάς, κατά δέκα περίπου μέτρα και δεν ήταν ευθύ απ' άκρη σ' άκρη, όπως πιστεύαμε μέχρι σήμερα (Εικ. 5). Με αφορμή αυτό το σκίτσο του Lear και γνωρίζοντας την ακρίβεια –σχεδόν φωτογραφική– με την οποία ο Άγγλος καλλιτέχνης σχεδίαζε τα θέματά του, καταθέτουμε τις εκτιμήσεις μας για την οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κυριότερου κάστρου της Πρέβεζας και τα εντειχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα. Αξιοποιούμε για τον σκοπό αυτόν όσες πληροφορίες έχουμε στη διάθεσή μας, τόσο από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες εργασίες ιστορικών και αρχαιολόγων όσο και από το φωτογραφικό αρχείο και τις συλλογές χαρτών και χαρακτικών του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*.

Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα αναφέρεται από τους ερευνητές της τοπικής ιστορίας ως το *προτείχισμα* του κάστρου, για πάνω από 60 χρόνια. Ο αείμνηστος Πρεβεζάνος φιλόλογος και ερευνητής της τοπικής ιστορίας Ηλίας Β. Βασιλάς ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο *προτείχισμα* για να προσδιορίσει το παραθαλάσσιο περιτείχισμα του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα, σε δημοσίευσή του στην τοπική εφημερίδα *Βήμα Πρεβέζης* το καλοκαίρι του 1954.[9]

---

[8] Για την επίσκεψη του Edward Lear στην Πρέβεζα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013Α, 268-269.
[9] Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954, φ. 594· 2012, 51.

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Λεπτομέρεια επιχρωματισμένου σχεδίου του Edward Lear που απεικονίζει την Πρέβεζα από τον βορρά την 1η Μαΐου 1849 (Houghton Library, MS Typ 55.26.725)*

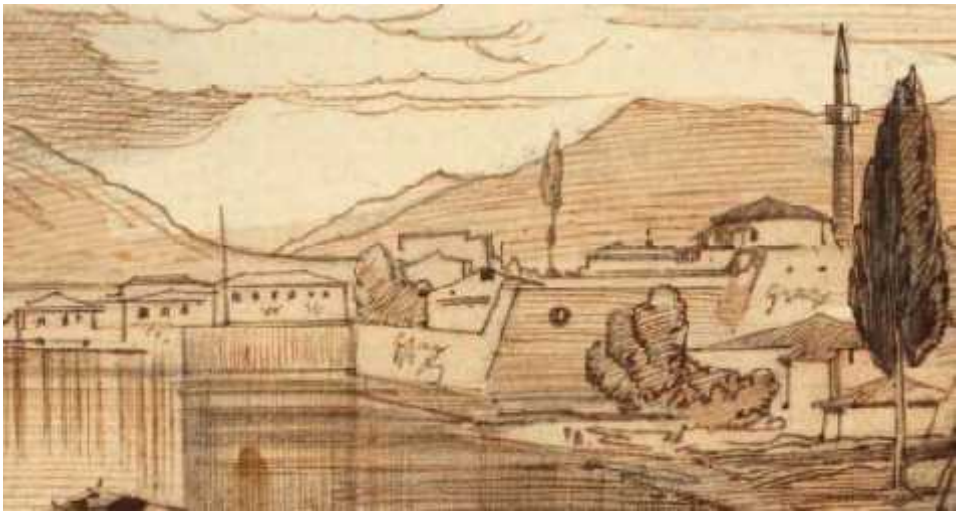

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Το ανατολικό και βόρειο τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα. Λεπτομέρεια από το σχέδιο του Edward Lear με εμφανή την υποχώρηση του μισού ανατολικού τείχους προς τα δυτικά (Houghton Library, MS Typ 55.26.725)*

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Το νότιο τμήμα του ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου. Καρτ ποστάλ του 1913 εκδόσεως Αριστοτέλη Πάλλη (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις* [στο εξής: ΙΑΝ] *F1203)*

Ο κ. Γιώργος Ιάσωνα Μουστάκης, μελετητής της ιστορίας της γενέτειράς του Πρέβεζας, χρησιμοποιεί τον ίδιο ακριβώς όρο για πρώτη φορά σε δημοσίευσή του στις αρχές του 1987, όταν αναφέρεται στον αμυντικό εξωτερικό περίβολο του κάστρου του αγίου Αντρέα.[10] Ο γράφων έχει επανειλημμένα χρησιμοποιήσει τον ίδιο όρο σε παλαιότερες δημοσιεύσεις του. Από τούδε και στο εξής διορθώνουμε τον όρο *προτείχισμα*, που έχει χρησιμοποιηθεί για χρόνια στην πρεβεζάνικη ιστοριογραφία, στον ορθό όρο: *οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου* του κάστρου του αγίου Αντρέα.[11]

Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα επιτελούσε τον σκοπό της για λίγο περισσότερο από έναν αιώνα. Μετά, όμως, την απελευθέρωση της Πρέβεζας και την ένταξή της στο Ελληνικό Βασίλειο, την 21 Οκτωβρίου 1912, η οχύρωση κατεδαφίστηκε σε τρεις χρονικές περιόδους:[12]

---

[10] Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987, 37-38.

[11] Οφείλονται ευχαριστίες στον φίλο αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Δρ. Σταύρο Β. Μαμαλούκο για την αποτελεσματική συζήτηση και τις χρήσιμες συμβουλές του επί θεμάτων οχυρωματικής.

[12] Ο μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης Ιωακείμ Βαλασιάδης σε υπόμνημά του, της 19 Απριλίου 1913 με αριθμό πρωτοκόλλου 78/1913, προς τον τότε πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο, εκθέτει τις απόψεις του για τον τρόπο, με τον οποίο ο ίδιος θεωρεί ότι η ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας πρέπει να αναπτυχθεί, τα έργα τα οποία πρέπει να γίνουν για την επίτευξη του σκοπού αυτού, καθώς και προτάσεις για τη διοικητική διαίρεση της μόλις απελευθερωθείσας Ηπείρου ώστε να μη δημιουργηθούν αρνητικές επι-

α΄. Το μεγαλύτερο τμήμα της –το ανατολικό, παραθαλάσσιο τείχος (Εικ. 6), μήκους 250 περίπου μέτρων, καθώς και μικρά, συνεχόμενα προς αυτό, τμήματα των κάθετων τειχών– κατεδαφίστηκε με διαταγή του Ε΄ Σώματος Στρατού Ηπείρου, πράξη που, κατά τη γνώμη μας, επιτελέσθηκε το 1921.[13]

β΄. Ένα κομμάτι τού εναπομείναντος νότιου τείχους –κυρίως το προς ανατολάς τμήμα του και το μισό περίπου από το συνολικό μήκος του, συμπεριλαμβανομένου και του μεγαλύτερου τμήματος της κύριας πύλης του περιβόλου και του κτίσματος πάνω από αυτήν (Εικ. 7)– κατεδαφίστηκε το 1949 περίπου.[14]

γ΄. Το τελευταίο τμήμα του νότιου τείχους –αυτό που ξεκινούσε από τον νοτιοανατολικό προμαχώνα τού κυρίως οχυρού και έφτανε μέχρι την κύρια πύλη του περιβόλου– κατεδαφίστηκε το 1955 περίπου, χρόνο κατά τον οποίο σωζόταν σε ύψος τριών περίπου μέτρων, όπως μας μαρτυρούν φωτογραφικά τεκμήρια.[15]

πτώσεις σε εθνικά θέματα. Μεταξύ των προτάσεων του δεσπότη Ιωακείμ ήταν και «ἡ κατεδάφισις […] τῶν ἐν τῷ λιμένι ἀπηρχαιωμένων φρουρίων καὶ τειχῶν ἕνεκα τῶν ὁποίων ἀσφυκτιᾷ σήμερον τὸ σπουδαιότερον μέρος τῆς πόλεως καὶ τοῦ λιμένος», βλ. ΑΜΝΠ 77 (83), φφ. 108v-111v.

[13] Για την κατεδάφιση του ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου, καθώς και μικρών τμημάτων των άλλων δύο πλευρών του (νότιας και βόρειας), βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 78, υποσημ. 1. Ο ίδιος μας πληροφορεί, επίσης, ότι είχε επανειλημμένως και εγγράφως ενημερώσει τις στρατιωτικές αρχές για τη σπουδαιότητα του μνημείου και ότι η κατεδάφιση έγινε χωρίς καμία επιστημονική επίβλεψη, αφήνοντας, έτσι, τα τείχη στη διάθεση ελεεινών εκμεταλλευτών «πρὸς ἄγραν λίθων ὡς εἰ ἐπρόκειτο περὶ λατομείου!»

[14] Ο Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Β. Βασιλάς σε άρθρο του, που δημοσιεύθηκε το 1954, αναφέρει για την κατεδάφιση της πύλης τα ακόλουθα: «δυστυχώς, το 1945-1947 την κατεδάφισαν χωρίς κανένας να κρατήση τις επιγραφές που έφερεν αριστερά και δεξιά της», βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954, φ. 595, 1· 2012, 50-51. Σημειώνουμε, κατ’ αρχάς, ότι η επιγραφή στα αριστερά της πύλης διασώθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της, όπως θα αναφέρουμε πιο κάτω. Επισημαίνουμε ότι η χρονολογία που μας παραδίδει ο Βασιλάς για την κατεδάφιση της πύλης δεν ευσταθεί, καθώς σωζόμενη και, με ακρίβεια, χρονολογημένη φωτογραφία απεικονίζει το κτήριο της πύλης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου τα Χριστούγεννα του 1948 (Εικ. 8). Μπροστά του (νότια) απεικονίζονται τα κτήρια των αποθηκών του Δήμου Πρέβεζας. Τμήμα της στέγης των αποθηκών είχε τότε καταστραφεί από πυρκαγιά που εκδηλώθηκε σε αυτές τον Σεπτέμβριο του 1947, βλ. υποσημ. 22 παρακάτω. Ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Βικτωρία Παπαγεωργίου-Τζούρου για την παραχώρηση και την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας, στην οποία απεικονίζεται ο θείος της και η ίδια, σε ηλικία δύο ετών, μπροστά από τις αποθήκες του Δήμου Πρέβεζας.

[15] Το τμήμα αυτό του νότιου τείχους σωζόταν μέχρι, τουλάχιστον, το καλοκαίρι του 1954, όπως προκύπτει από δύο φωτογραφίες: α΄. φωτογραφία της 15.08.1952, που δείχνει από τα ανατολικά το μαρμάρινο φάτνωμα και την αριστερή παραστάδα της πύλης (Εικ. 9, και τα δύο εντός λευκού περιγράμματος) και β΄. φωτογραφία της 13.06.1954, που δείχνει το ίδιο σημείο από τα νότια (Εικ. 10, εντός λευκού περιγράμματος). Το συγκεκριμένο τμήμα του τείχους δεν εμφανίζεται σε μεταγενέστερες του 1955 φωτογραφίες. Στη θέση του θα κτιζόταν, περί το 1965, η Λέσχη Αξιωματικών Φρουράς Πρεβέζης.

ΕΙΚΟΝΑ 7: *Η νότια πλευρά της οχύρωσης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου που ξεκινούσε από τον ΝΑ προμαχώνα του, στα αριστερά της φωτογραφίας (Φωτογραφία Etienne Labranche, Δεκέμβριος 1912, IAN F2288)*

ΕΙΚΟΝΑ 8: *Το κτήριο πάνω από την πύλη του εξωτερικού περιβόλου που προπολεμικά χρησιμοποιούταν ως κρατητήριο της Χωροφυλακής και οι αποθήκες του Δήμου Πρέβεζας μετά την πυρκαγιά του 1947 (Φωτογραφία του τέλους Δεκεμβρίου 1948, αρχείο κ. Βικτωρίας Γ. Τζούρου)*

ΕΙΚΟΝΑ 9: *Η λιτανεία της εικόνας της Παναγίας κατεβαίνει την πάροδο της οδού Περδικάρη. Πίσω ο νοτιοανατολικός προμαχώνας της βενετσιάνικης φάσης του κάστρου. Στο λευκό περίγραμμα το σωζόμενο, τότε, τμήμα της κύριας πύλης του εξωτερικού περιβόλου με ενσωματωμένο το ρωμαϊκό φάτνωμα (Φωτογραφία της 15.8.1952 από το αρχείο της κ. Ιουλίας Ιωάννη Μουστάκη)*

ΕΙΚΟΝΑ 10: *Μαθήτρια φωτογραφίζεται μπροστά από τις αποθήκες του Δήμου. Στο λευκό περίγραμμα το εναπομείναν τμήμα της κύριας πύλης του περιβόλου (Φωτογραφία της 13.6.1954 από το αρχείο της κ. Ιουλίας Ιωάννη Μουστάκη)*

Χρόνος κατασκευής και μορφή του εξωτερικού περιβόλου

Τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα, το σχήμα και το μέγεθος του οποίου φαίνονται στο σχέδιο της Εικ. 2, περιέκλειαν και προστάτευαν από εχθρικές επιδρομές τα οικήματα που βρίσκονταν εντός των ορίων του περιβόλου (Εικ. 2, χώρος Β) και τα οποία, κατά την εκτίμησή μας, ανήκαν, στην πλειονότητά τους, σε προύχοντες της Πρέβεζας. Στο κέντρο, σχεδόν, του περιτειχισμένου χώρου κτίστηκε, την εποχή του Αλή πασά, το μεγάλο οθωμανικό τέμενος, γνωστό μεταγενέστερα ως Παλαιό Τζαμί (Εσκή Τζαμί), το οποίο στο προαναφερθέν σχέδιο σημειώνεται με το γράμμα Μ.[16]

ΕΙΚΟΝΑ 11: *Επιγραφή από το κτήριο της λέσχης των Προσκόπων, επί των εγκαινίων της (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Απρίλιος 2012)*

[16] Το μεγάλο τζαμί κατασκευάστηκε στα πρώτα χρόνια της δεύτερης Αληπασιάτικης περιόδου της Πρέβεζας, ταυτόχρονα ή αμέσως μετά την κατασκευή του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα. Ονομάστηκε Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί) μετά την κατασκευή –δυτικά-νοτιοδυτικά του ναού των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και απέναντι από το σημερινό 1ο Γυμνάσιο– του Γενή (Νέου) Τζαμιού της Πρέβεζας, το 1844, με δαπάνες του Αχμέτ Ντίνο. Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 252· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 120, 312, 589 (στις δύο πρώτες αναφορές τού Ηλία Βασιλά ως χρόνος κατασκευής του τζαμιού δίδεται το 1844, ενώ στην τρίτη δίδεται, περιέργως, το 1840). Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας το Εσκή Τζαμί χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη υλικών του Όρχου Αυτοκινήτων του Ελληνικού Στρατού, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2002, 46. Ύστερα από παρέμβαση του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως, παραχωρήθηκε από το Ε΄ Σώμα Στρατού Ηπείρου, που διοικείτο τότε από τον στρατηγό Βλάσιο Ν. Τσιρογιάννη (1872-1928), με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως Αρχαιολογικό Μουσείο. Η μεν παραχώρηση πραγματοποιήθηκε το 1924, το δε μουσείο λειτούργησε το 1928. Από τον αεροπορικό βομβαρδισμό των Ιταλών της 30ής Ιανουαρίου 1941 προκλήθηκαν ζημιές στο βορειοανατολικό άκρο του κτηρίου (βλ. και υποσημ. 46 παρακάτω), ενώ ο μιναρές του είχε, ήδη, κατεδαφιστεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1927, 12-13· ΠΕΤΣΑΣ 1951, 32-33· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 268, υποσημ. 20, 589· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2013, 362-365· ΖΑΧΟΣ 2015, 46-47. Το κτήριο του τζαμιού σωζόταν μέχρι το 1955 περίπου, οπόταν κατεδαφίστηκε και στη θέση του κτίστηκε η Λέσχη των Προσκόπων –απέναντι και ανατολικά από το σημερινό Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Πρέβεζας– η οποία εγκαινιάστηκε από τον βασιλιά Παύλο στις 20.2.1957, όπως μας διασώζει επιγραφή εντοιχισμένη δίπλα από τη δυτική της είσοδο (Εικ. 11). Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 148-149 και εικ. 4, 5· 2013β, 267-268.

ΕΙΚΟΝΑ 12: *Επιγραφή από τη νότια όψη του ΝΑ προμαχώνα του κάστρου (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Απρίλιος 2012)*

ΕΙΚΟΝΑ 13: *Επιγραφή από τη βόρεια όψη του ΒΑ προμαχώνα του κάστρου (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

Οι βελτιώσεις του κάστρου του αγίου Αντρέα και η κατασκευή τού εξωτερικού περιβόλου θεωρούμε ότι ξεκίνησαν στις αρχές του 1807 –αμέσως μετά την κατάληψη της Πρέβεζας από τον Αλή πασά– και ολοκληρώθηκαν στα τέλη του φθινοπώρου του 1808, όπως προκύπτει από επιγραφές που υπάρχουν εντειχισμένες στους προμαχώνες τού κυρίως οχυρού, καθώς και από σωζόμενη επιγραφή που υπήρχε στο τείχος τού εξωτερικού περιβόλου.

Από τις δύο, σωζόμενες *in situ*, επιγραφές του κυρίως οχυρού η μία είναι γραμμένη στα οθωμανικά τουρκικά και η άλλη στα ελληνικά. Η πρώτη επιγραφή (Εικ. 12), χαραγμένη σε μάρμαρο διαστάσεων 31 x 44 εκατοστών και τοποθετημένη στο κέντρο της νότιας όψης του νοτιοανατολικού προμαχώνα του κάστρου του αγίου Αντρέα, αναφέρει τη χρονολογία ολοκλήρωσης των βελτιώσεων του κάστρου από τον Αλή πασά, γραμμένη κατά το ισλαμικό ημερολόγιο (Έτος Εγίρας), κάτω από την ευχή *Μα-σα-Αλλάχ* (ما شاء الله), που σημαίνει «Δόξα στον Αλλάχ». Η χρονολογία 1223 (١٢٢٣) που μας παραδίδει η επιγραφή αντιστοιχεί στο χρονικό διάστημα από 28.2.1808 έως 15.2.1809 του ισχύοντος σήμερα Γρηγοριανού ημερολογίου, μαρτυρώντας για τον χρόνο ολοκλήρωσης των έργων.

Η δεύτερη επιγραφή (Εικ. 13), χαραγμένη σε μαλακό πωρόλιθο διαστάσεων 41 x 66 εκατοστών και τοποθετημένη στο κέντρο της βόρειας όψης του βορειοανατολικού προμαχώνα του κάστρου, φέρει δυσανάγνωστο, πλέον, λόγω των αλλοιώσεων του χρόνου, κείμενο στα ελληνικά σε τέσσερες γραμμές. Στην πρώτη γραμμή διαβάζουμε την ακριβή, κατά τη γνώμη μας, χρονολογία ολοκλήρωσης των οχυρωματικών βελτιώσεων του κάστρου: 1808 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ. Στο υπόλοιπο κείμενο της επιγραφής αναγνωρίζουμε με δυσκολία, μεταξύ άλλων, τις λέξεις ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΚΑΣ|ΤΡΟΥ ΜΠΕΚΙΡ στο τέλος της δεύτερης και την αρχή της τρίτης γραμμής.[17]

Τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα είχαν, σε κάτοψη, σχήμα πεπλατυσμένου Π με τις δύο κάθετες πλευρές τους προσκολλημένες στους αντίστοιχους ανατολικούς προμαχώνες του κυρίως οχυρού (Εικ. 2). Το πάχος των τειχών ήταν περί τα τρία μέτρα στη βάση τους και περί τα δύο μέτρα στην κορυφή τους, όπως προκύπτει από το σωζόμενο ίχνος της σύνδεσης του νότιου τείχους του εξωτερικού περιβόλου με τον νοτιοανατολικό προμαχώνα του κυρίως οχυρού. Τα τείχη είχαν τρεις πύλες, οι οποίες οδηγούσαν από και προς τον εξωτερικό περίβολο και μέσω αυτού στο κυρίως οχυρό.

Η μεγάλη και επιβλητική πύλη εισόδου ήταν στη νότια πλευρά του περιβόλου (Εικ. 1 και Νο. 1 στην Εικ. 2). Η δευτερεύουσα πύλη βρισκόταν στο βόρειο

[17] Μια πρώτη προσπάθεια επιτόπιας αποτύπωσης της επιγραφής έγινε από τον γράφοντα το 1997, όταν φρούραρχος Πρεβέζης ήταν ο διοικητής του 15ου Συντάγματος Πεζικού, συνταγματάρχης, τότε, κ. Πέτρος Ν. Αρταβάνης, ενώ η πρώτη δημόσια ανακοίνωση της προσπάθειας ανάγνωσής της έγινε σε σχετική ομιλία του γράφοντος στις 12.5.2012, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2012.

ΕΙΚΟΝΑ 14: *Τμήμα του βόρειου τείχους και της βόρειας πύλης του εξωτερικού περιβόλου. Πίσω δεξιά ο ΒΑ προμαχώνας του κάστρου του αγίου Αντρέα (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Σεπτέμβριος 2015)*

τείχος του εξωτερικού περιβόλου και τμήμα της σώζεται μέχρι σήμερα (Εικ. 14 και Νο. 2 στην Εικ. 2). Μία μικρή πυλίδα, στο μέσον περίπου του ανατολικού τείχους του περιβόλου, χρησίμευε, κατά την άποψή μας, κυρίως για τη διέλευση μεμονωμένων ατόμων και ανοίχθηκε πιθανότατα σε μεταγενέστερο της κατασκευής τού περιβόλου χρόνο (Νο. 3 στην Εικ. 2).

Με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της μορφής και του σχήματος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου παρουσιάζουμε σκαριφήματα των όψεων των δύο κατεδαφισμένων, πλέον, πλευρών του –της νότιας και της ανατολικής (Εικ. 15, 16)– σχεδιασμένα κατά την εκτίμηση του γράφοντος από μετρήσεις που έγιναν επί τόπου, από τα στοιχεία που μας παρέχουν σωζόμενα τοπογραφικά σχέδια της πόλης της Πρέβεζας, καθώς και από πληροφορίες που μας διασώζει το φωτογραφικό υλικό του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ού} αιώνα, το οποίο απόκειται στο αρχείο του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*.

Για να γίνει ευκολότερα κατανοητό το σχήμα και το μέγεθος του παραθαλάσσιου, ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου, επιλέξαμε και παρουσιάζουμε τρεις αντιπροσωπευτικές απεικονίσεις του: τη λιθογραφία του 1897 που δημοσιεύθηκε στο αγγλικό περιοδικό *The Illustrated London News* (Εικ. 17), τη φωτογραφία που τράβηξε ο λόρδος Bruce κατά τη σύντομη επίσκεψή του στην Πρέβεζα τον Φεβρουάριο του 1900 (Εικ. 18) και το επιχρωματισμένο καρτ ποστάλ εκδόσεως Ν.Ι. Τσουτσάνη του 1920 περίπου (Εικ. 19).

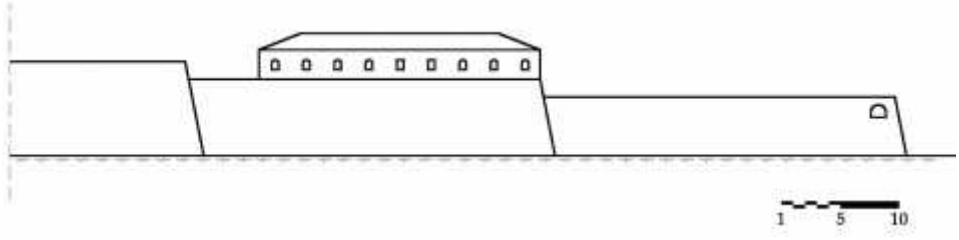

ΕΙΚΟΝΑ 15: *Όψη της νότιας πλευράς της οχύρωσης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα (Σκαρίφημα του συγγραφέα)*

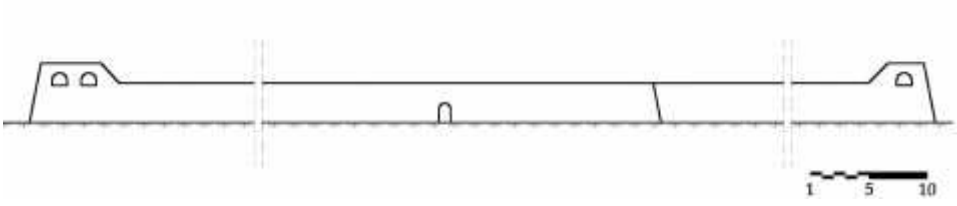

ΕΙΚΟΝΑ 16: *Όψη της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα (Σκαρίφημα του συγγραφέα)*

ΕΙΚΟΝΑ 17: *Το ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου και τα εντός τού περιβόλου κτίσματα (Λιθογραφία από το περιοδικό «The Illustrated London News», τεύχος 24 Απριλίου 1897, σελ. 554. IAN 0276)*

ΕΙΚΟΝΑ 18: *Το οθωμανικό διοικητήριο της Πρέβεζας (αριστερά)*
και ο εξωτερικός περίβολος του κάστρου με το παραθαλάσσιο τείχος του
(Φωτογραφία του λόρδου Bruce, Φεβρουάριος 1900, IAN F2835)

ΕΙΚΟΝΑ 19: *Το οθωμανικό διοικητήριο της Πρέβεζας (αριστερά)*
και ο εξωτερικός περίβολος του κάστρου με το παραθαλάσσιο τείχος του.
Στο κέντρο, περίπου, του τείχους διακρίνεται η μικρή πυλίδα (Νο. 3 στην Εικ. 2).
Καρτ ποστάλ εκδόσεως Νικήτα Ι. Τσουτσάνη
(Φωτογραφία του 1920 περίπου, IAN F1213)

Τα λίθινα ανάγλυφα

Τόσο στη μεγάλη, κύρια πύλη όσο και στα τείχη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα υπήρχαν εντειχισμένα διακοσμητικά ή αποτρεπτικά λιθανάγλυφα, άλλα ενεπίγραφα και άλλα όχι. Τα περισσότερα από αυτά μας παρέχουν πληροφορίες όχι μόνο για τον χρόνο κατασκευής των τειχών του περιβόλου, αλλά και για πρόσωπα που σχετίζονται με την ιστορία του κάστρου. Ακολουθεί αναλυτική αναφορά σε όλα τα ανάγλυφα του εξωτερικού περιβόλου.

α΄. *Λίθινα ανάγλυφα στην κύρια πύλη του περιβόλου*

Η κύρια, επιβλητική πύλη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα βρισκόταν στο μέσον περίπου του νότιου τείχους του περιβόλου και είχε όψη προς ανατολάς (Εικ. 1 και Νο. 1 στην Εικ. 2). Μέσω αυτής ήταν εφικτή και η είσοδος μεγάλων οχημάτων εντός του περιτειχισμένου χώρου του εξωτερικού περιβόλου (Εικ. 2, χώρος Β) και στη συνέχεια εντός του κυρίως οχυρού (Εικ. 2, χώρος Α), μέσω της παλαιάς εισόδου του κάστρου (Νο. 4 στην Εικ. 2). Η πύλη ήταν διακοσμημένη με ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη από την αρχαία Νικόπολη –γλυπτό μαρμάρινο φάτνωμα και πιθανότατα λίθινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη– καθώς και με σύγχρονα της κατασκευής της λίθινα ανάγλυφα, όπως μας πληροφορεί αρχικά ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς και μας επιβεβαιώνουν τα φωτογραφικά τεκμήρια.[18] Στην προμετωπίδα του παρόντος άρθρου παρουσιάζουμε μία εξαιρετικής ποιότητας φωτογραφία της κύριας πύλης του περιβόλου (Εικ. 1), τραβηγμένη από τον γνωστό Γάλλο αρχιτέκτονα, αρχαιολόγο και πολεοδόμο Ερνέστ Εμπράρ (1881-1933), ο οποίος επισκέφθηκε την Πρέβεζα το 1920 περίπου.[19]

---

[18] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234-235· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 13. Για περισσότερες φωτογραφίες της κύριας πύλης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα αμέσως μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 95 και 98· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2002, 31.

[19] Ο επιφανής Γάλλος αρχιτέκτων και πολεοδόμος επισκέφθηκε την Πρέβεζα και τη Νικόπολη, πιθανότατα με τον φίλο του αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχο (1871-1939), βλ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ et al. 2001, 19-20. Ο Φιλαδελφεύς μας πληροφορεί ότι ο Εμπράρ σχεδίασε αναμνηστική στήλη για τους πεσόντες στη Νικόπολη Γάλλους κατά τη μάχη της Νικοπόλεως του 1798 και ότι είχε συγκεντρωθεί το απαραίτητο για την κατασκευή τού έργου χρηματικό ποσό, το οποίο ήταν «κατατεθημένον ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐξωτερικῶν ἐν Παρισίοις», βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1927, 4-5

ΕΙΚΟΝΑ 20: *Μαρμάρινη φατνωματική πλάκα από την αρχαία Νικόπολη, η οποία διακοσμούσε την κύρια πύλη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, αριθμός ευρετηρίου* [στο εξής: ΑΜΝ/ΑΕ] *621)*

Φάτνωμα ρωμαϊκής περιόδου

Αριστερά από την πύλη, για τον εισερχόμενο, στην ανατολική όψη της τοιχοποιίας της, ήταν εντοιχισμένη μία μεγάλη και καλοσμιλεμένη, μαρμάρινη, διακοσμητική πλάκα από φάτνωμα Ρωμαϊκής περιόδου (Εικ. 20), που εμπεριέχει τρεις τετράγωνους πίνακες, στους οποίους εγγράφονται κυκλικές ταινίες. Οι δύο ακριανές ταινίες είναι διακοσμημένες με δάφνινο στεφάνι ενώ η κεντρική με κυματοειδές στεφάνι. Εντός των ταινιών υπάρχουν πολλών βαθύνσεων εξάγωνα διάχωρα, με κοίλες πλευρές, που κοσμούνται στο κέντρο τους με άνθη διαφόρων τύπων.[20] Στις τέσσερες γωνίες κάθε πίνακα του φατνώματος υπάρχουν ρόδακες τεσσάρων ή πέντε φύλλων. Παρόμοιες φατνωματικές πλάκες σώζονται στον χώρο της Βασιλικής Β΄ (Αλκίσωνος), οι οποίες πιθανότατα προέρχονται από σημαντικά, δημόσια, μεγάλων διαστάσεων κτήρια της Νικόπολης της Ρωμαϊκής περιόδου.

Όπως προαναφέραμε, το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής πύλης κατεδαφίστηκε το 1949, περίπου, μαζί με το υπερκείμενο αυτής κτίσμα που χρησιμοποιούταν προπολεμικά ως κρατητήριο της Χωροφυλακής, καθώς και το προς ανατολάς τμήμα τού εναπομείναντος νότιου τείχους τού περιβόλου.[21]

---

[20] Σύμφωνα με τη διάκριση των φατνωματικών πλακών, που βρέθηκαν στην αρχαία Νικόπολη, σε διαφορετικούς τύπους από τις αρχαιολόγους κ. Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου και κ. Αθηνά Ι. Κωνσταντάκη, η πλάκα που κοσμούσε την κύρια πύλη του εξωτερικού περιβόλου είναι τύπου ΙΙ και κατηγορίας δύο. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, Ι, 642-643 με υποσημ. 39· ΙΙ, 426, εικ. 11.

[21] Για τον χρόνο κατεδάφισης του νότιου τείχους του περιβόλου, βλ. επίσης υποσημ. 14 παραπάνω. Για τη χρήση του υπερκείμενου της πύλης χώρου ως κρατητηρίων της Χωροφυλακής, βλ. ΣΑΡΡΗ 2010, 285.

ΕΙΚΟΝΑ 21: *Η αποθήκη υλικών του Δήμου Πρέβεζας, που κτίστηκε περί το 1925 και ακουμπούσε στο νότιο τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου (Φωτογραφία της 25.3.1930 από το αρχείο της κ. Ιουλίας Ιωάννη Μουστάκη)*

Ωστόσο, το τμήμα της τοιχοποιίας της κύριας πύλης, που περιείχε το μαρμάρινο φάτνωμα, καθώς και το προς δυσμάς τμήμα του νότιου τείχους του περιβόλου δεν κατεδαφίστηκαν, καθώς αποτελούσαν τον εξωτερικό, βόρειο, τοίχο της αποθήκης υλικών του Δήμου Πρέβεζας, η οποία όταν κατασκευάστηκε «ακούμπησε» πάνω στο νότιο τείχος του περιβόλου (Εικ. 21).[22] Τα τελευταία κατεδαφίστηκαν, κατά τη γνώμη μας, το 1955 περίπου, ταυτόχρονα με

[22] Η αποθήκη κτίστηκε περί το 1925. Ανατολικά και συνεχόμενα με την αποθήκη υπήρχε ένα μικρό πετρόκτιστο οίκημα για τις ανάγκες της υπηρεσίας που την χρησιμοποιούσε (Εικ. 1, 8, 10). Σύμφωνα με μαρτυρία του κ. Γιώργου Ι. Μουστάκη η αποθήκη ήταν των Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεία-Τηλεγραφεία-Τηλεφωνία) και σε αυτήν εκδηλώθηκε φωτιά την 1.9.1947 που προκάλεσε περιορισμένες ζημιές. Το τοπογραφικό σχέδιο της Πρέβεζας του 1938 σημειώνει το κτήριο ως *Αποθήκη Δήμου* (Εικ. 22). Το κτίσμα της, αν και αλλοιωμένο από τη φωτιά

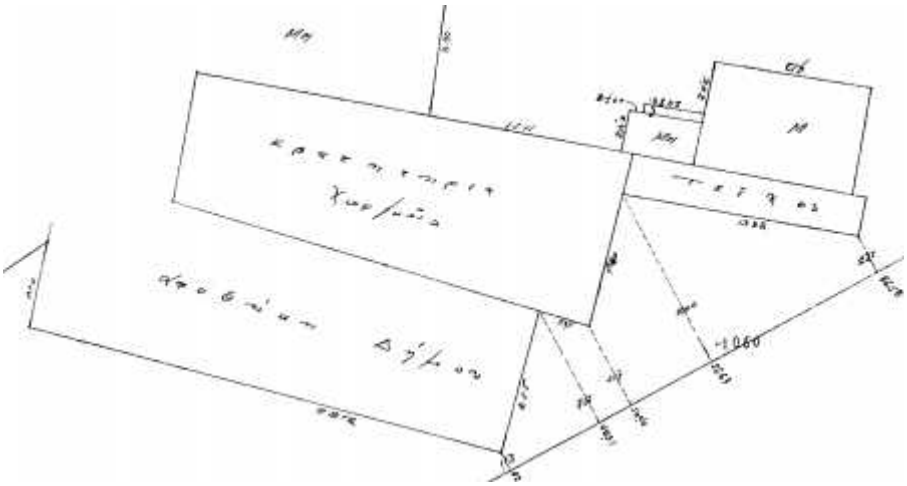

ΕΙΚΟΝΑ 22: *Κάτοψη της κύριας εισόδου του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα και του υπερκείμενου αυτής χώρου, που χρησιμοποιούταν ως κρατητήρια της Χωροφυλακής, καθώς και της αποθήκης του Δήμου Πρέβεζας, που ακουμπούσε στο νότιο τείχος του εξωτερικού περιβόλου (Λεπτομέρεια Πινακίδας 63, Αποτύπωση Πλάτωνα Σταματέλου, 1938)*

την κατεδάφιση του τραυματισμένου, από τον βομβαρδισμό του Ιανουαρίου 1941, παλαιού οθωμανικού τεμένους εντός του εξωτερικού περιβόλου.

Η φατνωματική πλάκα αφαιρέθηκε από την εναπομείνασα τοιχοποιία της κύριας πύλης, περί το 1955, και μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως, όπου μια δεκαετία νωρίτερα, το 1946, είχαν μεταφερθεί και άλλα λιθανάγλυφα που σώθηκαν από τα τείχη του περιβόλου και στα οποία θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα του άρθρου μας. Το φάτνωμα εκτίθετο υπαιθρίως, βόρεια του παλαιού Μουσείου Νικοπόλεως, μέχρι τη δημιουργία του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου, την Αίθουσα Α΄ του οποίου κοσμεί σήμερα, μαζί με άλλα εκθέματα.[23]

του 1947, σωζόταν μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950, όπως μαρτυρούν φωτογραφικά τεκμήρια της εποχής (βλ. ενδεικτικά Εικ. 10).

[23] Η εν λόγω φατνωματική πλάκα έχει σήμερα διαστάσεις: μέγιστο μήκος 240 εκ., μέγιστο ύψος 83 εκ. και πάχος 23 εκ. Εκτίθεται, πλέον, μόνιμα στην Αίθουσα Α΄ του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης, έχοντας λάβει, το 2007, κατά τη συστηματική καταγραφή των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων που βρίσκονται σε αυτό, τον αριθμό ευρετηρίου ΑΜΝ/ΑΕ 621, βλ. ΡΗΓΙΝΟΣ & ΚΑΤΕΡΙΝΗ 2009, 73· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 13. Ευχαριστίες οφείλονται στους αρχαιολόγους κ. Δημήτρη Σακκά και κ. Λαμπρινή Παπασταύρου για τη βοήθειά τους στον εντοπισμό αρχαιολογικών ευρημάτων στο νέο Μουσείο Νικόπολης.

Ενεπίγραφη αναθηματική στήλη Ρωμαϊκής περιόδου

Στην παραστάδα της κεντρικής πύλης ήταν εντειχισμένη, κατά τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, επιγραφή των Ρωμαϊκών χρόνων, για την οποία μας πληροφορεί ότι «ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ», χωρίς να αναφέρει πού και πότε.[24] Στις δημοσιευμένες εργασίες του Φιλαδελφέως από την έναρξη των ανασκαφών του στη Νικόπολη, στις 2 Ιουλίου 1913, μέχρι και τη δημοσίευση της σχετικής αναφοράς στα *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, το 1915, δεν εντοπίσαμε καμία αναφορά στην επιγραφή αυτή. Ως εκ τούτου, πιθανολογούμε ότι με το «ἥτις ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ» ο Φιλαδελφεύς εννοούσε ότι η επιγραφή είχε ήδη δημοσιευθεί από κάποιον άλλο. Πέραν των αναφορών τριών περιηγητών των αρχών του 19ου αιώνα, στις οποίες θα αναφερθούμε αμέσως πιο κάτω, η επιγραφή είχε ήδη δημοσιευθεί από τον August Böckh στο *Corpus Inscriptionum Graecarum* του 1843, ο οποίος τελικά είχε ως πηγή δύο από τους εν λόγω περιηγητές.[25]

ΕΙΚΟΝΑ 23: *Αναθηματική στήλη των Μαλλωτών προς τον Αύγουστο Καίσαρα που τώρα βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο της Βασιλικής Αλκίσωνος, εύρημα: ΑΛ/68 (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Σεπτέμβριος 2015)*

Μετά τη μελέτη των σχετικών περιηγητικών κειμένων και αρχαιολογικών ανακοινώσεων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η επιγραφή των Ρωμαϊκών χρόνων που ήταν εντειχισμένη στην παραστάδα της κεντρικής πύλης του περιβόλου είναι αυτή της αναθηματικής στήλης των Μαλλωτών, κατοίκων της Μαλλού της Κιλικίας,[26] προς τον Αύγουστο Καίσαρα, της οποίας οι τρεις στίχοι αναφέρουν: ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΚΑΙΣΑ | ΡΙ ΘΕΟΥ ΥΙΩΙ ΣΕΒΑ | ΣΤΩΙ ΜΑΛΛΩΤΑΙ (Εικ. 23). Η επιγραφή σώζεται μέχρι σήμερα και βρίσκεται στον χώρο της δυτικής στοάς-δρόμου της Βασιλικής Β΄ (Αλκίσωνος), φέρο-

[24] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234.

[25] Βλ. *CIG* II (1843), Pt. VII, Sect. II, p. 7, No. 1810.

[26] Η Μαλλός ήταν πόλη της Κιλικίας, κοντά στα σημερινά Μεσογειακά σύνορα Τουρκίας-Συρίας, βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 14.5.16 και 14.5.18. Οι κάτοικοί της αναφέρονται ως *Μαλλῶται* από τον Δίωνα τον Χρυσόστομο και ως *Μαλλωταὶ* από τον Αρριανό, βλ. Δίων Χρυσόστομος, *Λόγοι*, 34.11 και Αρριανός, *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, 2.5.9.

ντας αριθμό καταγραφής ΑΛ/68.[27] Την επιγραφή φαίνεται να είχαν δει και καταγράψει με ακριβώς τον ίδιο τρόπο, στις αρχές του 19ου αιώνα, δύο τουλάχιστον Ευρωπαίοι που επισκέφθηκαν την Πρέβεζα και μας άφησαν περιηγητικά κείμενα.

Ο William Leake, Άγγλος στρατιωτικός και πρόξενος της Αγγλίας στην Ήπειρο την εποχή του Αλή πασά, αναφέρει στις δημοσιευμένες ταξιδιωτικές αναμνήσεις του που αφορούν στη δεύτερη επίσκεψή του στην Πρέβεζα τον Μάρτιο του 1809, ότι η συγκεκριμένη επιγραφή –η μεταγραφή της οποίας ταιριάζει απόλυτα, κατά γράμμα και στίχο, με τη δημοσιευμένη από την κ. Τζουβάρα-Σούλη– ήταν τοποθετημένη «στην πύλη του σαραγιού». Ο Leake μας πληροφορεί, επίσης, ότι με διαταγή του Αλή πασά είχαν διενεργηθεί ανασκαφές στη Νικόπολη με σκοπό την αποκόμιση δομικών υλικών για την κατασκευή του φρουρίου και του σαραγιού του πασά στην Πρέβεζα. Ο πασάς απαίτησε όσα γλυπτά κομμάτια βρεθούν κατά την ανασκαφή να αφεθούν στην άκρη. Βρέθηκαν, όμως, μόνο δύο επιγραφές οι οποίες τοποθετήθηκαν «στην πύλη του σαραγιού».[28]

Ο Thomas Hughes, Άγγλος θεολόγος που έφτασε στην Πρέβεζα τις τελευταίες μέρες του Δεκεμβρίου του 1813, αναφέρει ότι όταν επισκέφθηκε εθιμοτυπικά τον βοεβόδα της Πρέβεζας, ο οποίος κατοικούσε στο παλιό σεράι, μπήκε στην αυλή του σαραγιού μέσω «μιας πελώριας πύλης», στην οποία αρχαία μάρμαρα συνυπήρχαν με νέα τοιχοποιία. Ο Hughes αντέγραψε μία επιγραφή που υπήρχε σε ένα από αυτά τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, η μεταγραφή της οποίας ταιριάζει απόλυτα, κατά γράμμα και στίχο, με τη δημοσιευμένη από την κ. Τζουβάρα-Σούλη μεταγραφή.[29] Ο προσδιορισμός της πύλης ως *πελώριας –massive* είναι η αγγλική λέξη που χρησιμοποιεί– και το γεγο-

---

[27] Η επιγραφή έχει μελετηθεί, μεταξύ άλλων, από την κ. Χρυσηίδα Τζουβάρα-Σούλη, βλ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ 1987, 189-190 και 478, εικ. 16. Η στήλη βρίσκεται σήμερα (2015) στο μέσον περίπου της στοάς, στην ανατολική της πλευρά και σχεδόν απέναντι από τη μεγάλη αναστηλωμένη πύλη του κυρίως ναού. Έχει διαστάσεις: ύψος 56 εκ., πλάτος 47 εκ., ελάχιστο πάχος στη βάση 19 εκ., μέγιστο πάχος στη βάση 29 εκ., ελάχιστο πάχος στην κορυφή 22 εκ., μέγιστο πάχος στην κορυφή 41 εκ., μέσο πάχος 33 εκ. περίπου. Για πληρέστερη περιγραφή της στήλης, βλ. BENJAMIN & RAUBITSCHEK 1959, 69, 73, πίν. 9. Είναι περίεργο πώς η ενεπίγραφη στήλη κατέληξε στον χώρο της Βασιλικής Β΄ (Αλκίσωνος) και όχι στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως, όπως τα άλλα γλυπτά των τειχών του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα.

[28] Οι δύο επιγραφές καταγράφονται και δημοσιεύονται από τον Άγγλο περιηγητή στο τετράτομο έργο του με τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα, βλ. LEAKE 1835, III, 492 και πίν. XXXIII, επιγραφές No. 159 και 160. Για την ελληνική μετάφραση του σχετικού κειμένου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 233-234.

[29] Η επιγραφή καταγράφεται και δημοσιεύεται από τον Άγγλο περιηγητή στο δίτομο έργο του με τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα, βλ. HUGHES 1820, I, 411. Για την ελληνική μετάφραση του σχετικού κειμένου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77-78. Ο Hughes αναφέρει στη συνέχεια, ότι είδε και άλλες, αρκετές, επιγραφές, τις οποίες οι εργάτες είχαν σπάσει σε κομμάτια.

νός ότι αυτή οδηγούσε «στην αυλή του σαραγιού» και δεν ήταν η ίδια «η πύλη του σαραγιού», όπως αναφέρει ο Leake, μας κάνει να υποψιαστούμε ότι η επιγραφή όντως ήταν εντοιχισμένη στην παραστάδα της μεγάλης κεντρικής πύλης, όπως μας πληροφορεί ο Φιλαδελφεύς. Μέσω της κεντρικής πύλης του περιβόλου έμπαινες στον περιτειχισμένο χώρο του περιβόλου, ανατολικά του κυρίως οχυρού, στο οποίο βρισκόταν το παλιό σεράι.[30] Ο Hughes, σε αντίθεση με τον Leake, προσδιορίζει το σεράι στο κάστρο ως *παλιό* γιατί την εποχή που επισκέφθηκε την Πρέβεζα, το 1813, είχε ήδη κατασκευαστεί το νέο παραθαλάσσιο σεράι του Αλή πασά, στη θέση που σήμερα ονομάζουμε *Παλιοσάραγα*. Το νέο σεράι δεν είχε κατασκευαστεί κατά τη δεύτερη επίσκεψη του Leake στην Πρέβεζα, το 1809.[31]

Ο François Pouqueville, Γάλλος στρατιωτικός γιατρός και πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα από το 1806 μέχρι το 1815, επισκέφθηκε επανειλημμένα την Πρέβεζα, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Ήπειρο. Στο βιβλίο με τις περιηγήσεις του στη βόρεια Ελλάδα και ειδικότερα στον δεύτερο τόμο του, ο οποίος εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1820, αναφέρεται σε ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος –που έφερε την επιγραφή με την οποία ασχολούμαστε– το οποίο είδε να αποσπούν από το υπέρθυρο της δυτικής πύλης της Νικόπολης και το οποίο «βρίσκεται τώρα στην πρόσοψη του νέου φρουρίου της Πρέβεζας».[32] Πιστεύουμε ότι με τον όρο *νέο φρούριο της Πρέβεζας* ο Pouqueville αναφέρεται στο κάστρο του αγίου Αντρέα.[33] Μας προβληματίζει, όμως, ο τρόπος με τον οποίο μεταγράφει την επιγραφή. Θεωρεί ότι υπάρχουν κενά στο κείμενο της επιγραφής μετά τις λέξεις ΥΙΩ και ΣΕΒΑΣΤΩ, ενώ στην εν λόγω επιγραφή δεν υπάρχουν κενά στα συγκεκριμένα σημεία. Αν θεωρήσουμε ότι ο Pouqueville, απλώς, λανθάνει στον τρόπο, με

---

[30] Το παλιό σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα (σημειώνεται με το αγγλικό γράμμα S στο σχέδιο της Εικ. 2) βρισκόταν μέσα στο κυρίως οχυρό του αγίου Αντρέα, στην ανατολική του πλευρά και αριστερά, για τον εισερχόμενο, από την παλαιά είσοδο του κάστρου (No. 4 στο σχέδιο της Εικ. 2), όπως προκύπτει από τον λεπτομερή χάρτη του Βρετανικού Ναυαρχείου του 1830. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 168-169.

[31] Για τη χρονολογία κατασκευής του νέου σαραγιού του Αλή πασά στην Πρέβεζα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 155-156 και ιδιαίτερα υποσημείωση 36.

[32] Βλ. POUQUEVILLE 1820-1821, II, 17· 1826-1827, II, 197. Για την ελληνική μετάφραση του σχετικού κειμένου, βλ. POUQUEVILLE 2010, 210. Πιθανολογούμε ότι ο Pouqueville αναφέρεται στη μεγάλη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών –που ακόμη ονομάζεται από μερικούς, εσφαλμένα, *Αραπόπορτα*– καθώς μια ρωμαϊκή αναθηματική στήλη δεν θα μπορούσε να είναι εντειχισμένη στο υπέρθυρο της δυτικής πύλης των ρωμαϊκών τειχών. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 13. Από τα σχετικά κείμενα προκύπτει, εμμέσως, ότι ο Πουκεβίλ επισκέφθηκε την Πρέβεζα τουλάχιστον δύο φορές την περίοδο 1807-1808, όταν κατασκευαζόταν ο εξωτερικός περίβολος του κάστρου του αγίου Αντρέα.

[33] Βασίζουμε την άποψή μας αυτή στην ονομασία *Fort Nuovo* που φέρει το εν λόγω κάστρο σε χάρτες του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, όπως για παράδειγμα αυτόν του Βρετανικού Ναυαρχείου του 1830, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 182, εικ. 6, 193, εικ. 13.

τον οποίο μεταγράφει την επιγραφή, τοποθετώντας κενά εκεί που δεν υπάρχουν, τότε μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι και οι τρεις περιηγητές, επισκέπτες της Πρέβεζας, είδαν την ίδια επιγραφή η οποία κοσμούσε τη μεγάλη πύλη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα σε τρίτη χρήση. Στη δεύτερη χρήση της κοσμούσε, σύμφωνα με τα όσα μας διασώζει ο Pouqueville, τη δυτική πύλη της βυζαντινής Νικόπολης.

Σημειώνουμε ότι ο Αλή πασάς με την τοποθέτηση της αναθηματικής επιγραφής των Ρωμαϊκών χρόνων στην παραστάδα της επιβλητικής πύλης του εξωτερικού περιβόλου του κυρίως οχυρού της Πρέβεζας, προσπαθεί να μιμηθεί τους Βυζαντινούς, οι οποίοι είχαν διακοσμήσει, με την ίδια επιγραφή, τη μεγάλη δυτική πύλη των παλαιοχριστιανικών τειχών της αρχαίας Νικόπολης.

Δύο ενεπίγραφα οθωμανικά λιθανάγλυφα

Στις δύο επάνω γωνίες της κεντρικής πύλης του εξωτερικού περιβόλου υπήρχαν δύο λίθινα ανάγλυφα, σύγχρονα της κατασκευής του, τα οποία έχουν δημοσιευθεί από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα στα *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* του 1914.[34] Το ένα από αυτά σώζεται μέχρι σήμερα, ενώ το δεύτερο έχει χαθεί ή δεν έχει εντοπιστεί ακόμη.

Το ανάγλυφο της πάνω αριστερής γωνίας της πύλης απεικονίζει τερατόμορφο ζώο που παραπέμπει σε σκύλο, με το σώμα του στραμμένο προς τα δεξιά και το κεφάλι του να κοιτάει προς τα αριστερά (Εικ. 24, 25). Στην πάνω αριστερή γωνία τού ανάγλυφου υπάρχει η εξής ελληνική επιγραφή σε τρεις γραμμές: ΜΠΕΚΙΡ ΤΖΑΓ|ΚΑΔΟΥΡΙ ΕΠΙ|CSATIS (Εικ. 28), από την οποία πληροφορούμαστε ότι επιστάτης του κάστρου ήταν ο Μπεκήρ αγάς, ο αποκαλούμενος Τζογαδούρος ή Τζογαδώρος.[35] Αν και ο Φιλαδελφεύς θεωρεί ότι η επιγραφή αυτή είναι γραμμένη στα «τουρκικά», μπορούμε, σχετικά εύκολα, να διακρίνουμε την πρώτη λέξη της επιγραφής ΜΠΕΚΙΡ στο σκαρίφημα του λιθανάγλυφου που δημοσίευσε το 1915 (Εικ. 29), ενώ αντίθετα δεν είναι ευανάγνωστη στο σκαρίφημα που σχεδίασε στο ημερολόγιό του την Τετάρτη, 11/24 Ιουνίου 1914 (Εικ. 26).[36] Βέβαια, οι ισχυρισμοί μας γίνονται με την ευχέρεια

---

[34] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234-236.

[35] Για το προσωνύμιο *Τζογαδώρος* ή *Τζογαδούρος* του Μπεκήρ αγά της Πρέβεζας, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234-236· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007-2009, Β΄, 553, 579, 592, 593· Γ΄, 695· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 230, 279, 307, 400. Στα χειρόγραφα του αρχείου του Αλή πασά της Γενναδείου Βιβλιοθήκης παρατηρούμε και άλλες εκδοχές του προσωνυμίου του Μπεκήρ αγά της Πρέβεζας, όπως: *Τζογαδούρης*, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007-2009, Β΄, 265, 584, 590, 592· *Τζαγαδούρης*, βλ. *ό.π.*, Α΄, 122, 123, 128, 424 και Β΄, 602, 624· *Ζαγαδούρος*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 395, 635· *Ζογαδούρος*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 594· *Ζογαδόρος*, βλ. *ό.π.*, Γ΄, 408· *Τζουγαδούρης*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 573, 623· *Τζογαδούρας*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 576· *Τζουαδούρος*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 577· *Ζιογαδούρος*, βλ. *ό.π.*, Α΄, 770· *Τζαγαϊδούρος*, βλ. *ό.π.*, Β΄, 572.

[36] ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1913-1914 (11.6.1914). Για τη δημοσίευση της επιγραφής, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234-236. Στοιχεία για τα ημερολόγια του Φιλαδελφέως, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 2007, 43-44.

ΕΙΚΟΝΑ 24: *Το λίθινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6005 στον υπαίθριο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου. Δίπλα του το ημερολόγιο του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως με το σκαρίφημα του ανάγλυφου (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Απρίλιος 2002)*

να έχουμε το λιθανάγλυφο καθαρισμένο και σε απόσταση αναπνοής και όχι σε απόσταση πέντε και πλέον μέτρων και γεμάτο λειχήνες, όπως το είδε ο Φιλαδελφεύς. Στο κάτω μέρος του ανάγλυφου υπήρχε η εξής ελληνική επιγραφή σε δύο γραμμές, την οποία μας διασώζει, στο σύνολό της, ο Φιλαδελφεύς ως εξής: ΣΟΥΛΕΜΑΝ ΟΖΑΔΟΥΡΙ | ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΗ ΤΑΥΤΗ ΚΑΣΤΡΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΠΕΤΡΟΣ (Εικ. 26, 27, 30).[37] Το όνομα *Σουλεμάν* [sic] *Οζαδούρι*, που μεταγράφει ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς στην πρώτη γραμμή της επιγραφής, ξαφνιάζει, κάπως, τον αναγνώστη καθώς γνωρίζουμε

[37] ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1913-1914 (11.6.1914). Ευχαριστίες οφείλονται στον αγαπητό φίλο κ. Αλέξανδρο Θ. Φιλαδελφέα για την άδεια να αναδημοσιεύσουμε τα σκαριφήματα από τα χειρόγραφα ημερολόγια του συνονόματου παππού του και πρώτου ανασκαφέα της αρχαίας Νικόπολης.

ΕΙΚΟΝΑ 25: *Το λίθινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6005 μετά τον καθαρισμό του. Αύλειος χώρος του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

ότι ο αγάς της Πρέβεζας που έφερε το προσωνύμιο *Τζογαδούρος* ήταν ο Μπεκήρ.[38]

Το ανάγλυφο αυτό διασώθηκε μέχρι σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος του (Εικ. 24, 25). Δεν σώζεται ή δεν έχει εντοπιστεί ακόμη το ένα τέταρτο περίπου του ανάγλυφου, το κάτω δεξιά τμήμα του, το οποίο εμπεριέχει και το μεγαλύτερο τμήμα της επιγραφής, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η πρώτη γραμμή της. Τυχόν ανεύρεση αυτού του τμήματος του ανάγλυφου θα μας επιβεβαίωνε για την ορθότητα της μεταγραφής τής πρώτης γραμμής τής επιγραφής από τον Φιλαδελφέα. Το σωζόμενο τμήμα του λιθανάγλυφου βρισκόταν στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως και μετα-

[38] Για τον Σουλεϊμάν Τζογαδούρο, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007-2009, Α΄, 474-475.

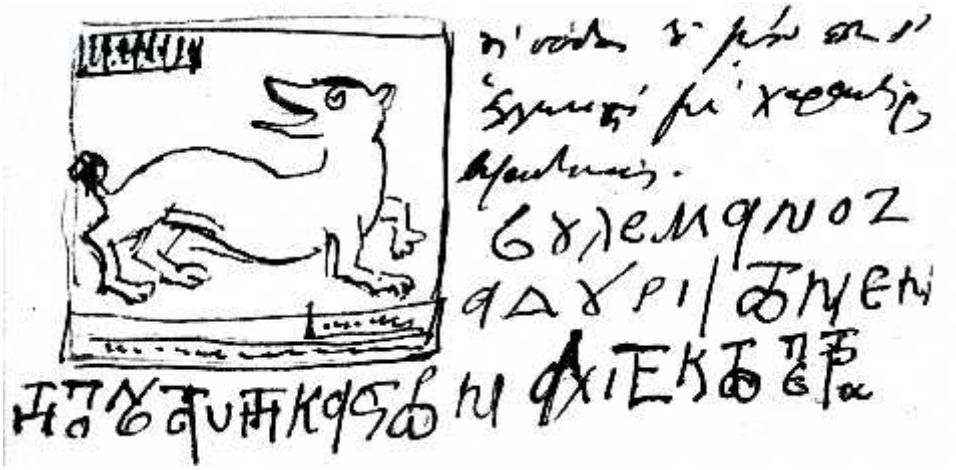

ΕΙΚΟΝΑ 26: *Τμήμα της σελίδας του ημερολογίου του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως της 11/24 Ιουνίου 1914, που περιέχει το σκαρίφημα του ανάγλυφου ΑΜΝ/ΑΕ 6005 και τη μεταγραφή της επιγραφής που υπάρχει στο κάτω μέρος του*

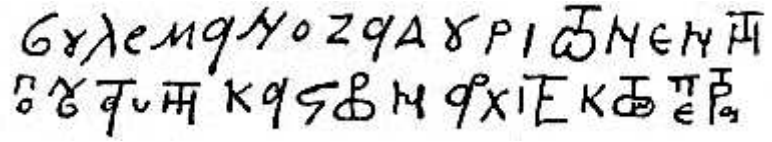

ΕΙΚΟΝΑ 27: *Το κείμενο της επιγραφής στο κάτω μέρος του ανάγλυφου ΑΜΝ/ΑΕ 6005 όπως αυτό δημοσιεύθηκε από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 235)*

ΕΙΚΟΝΑ 28: *Η επιγραφή στο πάνω αριστερά τμήμα του ανάγλυφου ΑΜΝ/ΑΕ 6005 (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

ΕΙΚΟΝΑ 29: *Το σκαρίφημα του ανάγλυφου ΑΜΝ/ΑΕ 6005 από τη δημοσίευση του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 234)*

ΕΙΚΟΝΑ 30: *Η επιγραφή στο κάτω τμήμα του ανάγλυφου ΑΜΝ/ΑΕ 6005 (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

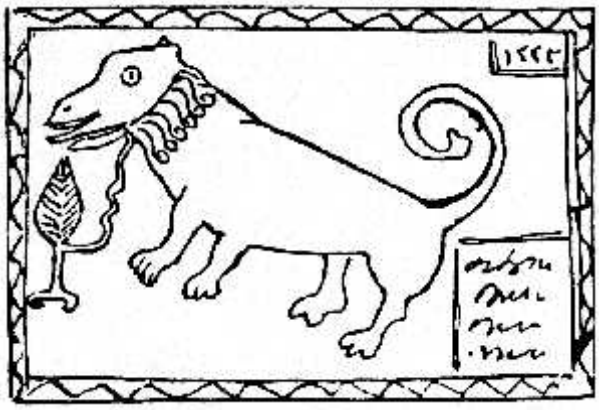

ΕΙΚΟΝΑ 31: *Το σκαρίφημα του δεύτερου ανάγλυφου της κύριας πύλης από τη δημοσίευση του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 235)*

φέρθηκε, μετά από παράκληση του γράφοντος, στο νέο Μουσείο το 2009, όπου συντηρήθηκε και καταγράφηκε με τον αριθμό ευρετηρίου 6005. Έχει διαστάσεις: μέγιστο πλάτος 71 εκ., ύψος 60 εκ. και πάχος 20 εκ. Η ταύτισή του με αυτό που σχεδίασε και δημοσίευσε ο Φιλαδελφεύς είναι προφανής και προκύπτει επίσης από φωτογραφίες της πύλης πριν την κατεδάφισή της (Εικ. 1).

Το κείμενο της επιγραφής αυτής μας παρέχει τη σημαντική πληροφορία ότι αρχιτέκτονας όλων των κάστρων που κτίστηκαν την εποχή του Αλή πασά στην Πρέβεζα ήταν ο Πέτρος. Ο Χριστιανός αυτός αρχιτέκτων ήταν από την Κορυτσά και κατασκεύασε μεγάλο αριθμό κάστρων στην επικράτεια του Τεπελενλή, όπως μας διασώζει ο Άγγλος στρατιωτικός και πρόξενος της χώρας του στην Ήπειρο, William Martin Leake.[39]

Το ανάγλυφο της πάνω δεξιάς γωνίας της πύλης δεν σώζεται ή δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Από τη δημοσίευση του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως πληροφορούμαστε ότι απεικονίζει τερατόμορφο ζώο που παραπέμπει σε σκύλο, με το σώμα του στραμμένο προς τα αριστερά και αλυσοδεμένο από κορμό δέντρου που μοιάζει με κυπαρίσσι, ένα κοινό θέμα στα λιθανάγλυφα της εποχής αυτής (Εικ. 31). Ο Φιλαδελφεύς αναφέρει ότι το ανάγλυφο αυτό ήταν ισάξιας τέχνης με το πρώτο. Έφερε οθωμανικές επιγραφές στις πάνω και κάτω δεξιά γωνίες, όπως φαίνεται από το σκαρίφημα της δημοσίευσής του.[40] Προσεκτική παρατήρηση του σκαριφήματος μας κάνει να υποστηρίξουμε ότι στην επάνω δεξιά γωνία του ανάγλυφου ήταν χαραγμένη η χρονολογία ολοκλήρωσης της κατασκευής της πύλης κατά τον ισλαμικό τρόπο χρονολόγησης, δηλαδή το 1223 (١٢٢٣ στην αραβική γραφή), όπως και στη μαρμάρινη επιγραφή του νοτιοανατολικού προμαχώνα που αναφέραμε παραπάνω (Εικ. 12).

Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των επιγραφών των προμαχώνων του κυρίως οχυρού και της μεγάλης πύλης του εξωτερικού περιβόλου θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στο κάστρο του αγίου Αντρέα υπήρχαν δύο επιγραφές γραμμένες στα οθωμανικά τουρκικά και άλλες δύο γραμμένες στα ελληνικά. Υπενθυμίζουμε ότι από τις επιγραφές στα τείχη των προμαχώνων του κυρίως οχυρού η μία –αυτή του νοτιοανατολικού προμαχώνα (Εικ. 12)– είναι γραμμένη στα οθωμανικά τουρκικά, ενώ η δεύτερη –αυτή του βορειοανατολικού προμαχώνα (Εικ. 13)– είναι γραμμένη στα ελληνικά. Από τις επιγραφές στην κύρια πύλη του περιβόλου η μία –αυτή που εμπεριέχεται στο ανάγλυφο της αριστερής γωνίας (Εικ. 25)– είναι γραμμένη στα ελληνικά, ενώ η δεύτερη

[39] Ο Leake ταξίδεψε παρέα με τον πρωταρχιτέκτονα του Αλή πασά, Πέτρο από την Κορυτσά, τις πρώτες μέρες του Ιουλίου του 1805 και άκουσε από τον ίδιο τον Πέτρο τις συνθήκες υπό τις οποίες εργαζόταν, επιβλέποντας την κατασκευή των οχυρωματικών και τεχνικών έργων του Τεπελενλή. Για την ελληνική μετάφραση των σχετικών κειμένων, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 77-79. Περισσότερα για τον αρχιτέκτονα Πέτρο, βλ. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378.

[40] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 236.

–αυτή που εμπεριέχεται στο ανάγλυφο της δεξιάς γωνίας (Εικ. 31)– είναι γραμμένη στα οθωμανικά τουρκικά. Οι τέσσερις αυτές επιγραφές μαρτυρούν, κατά τη γνώμη μας, ότι οι «επίσημες» γλώσσες στην Πρέβεζα της εποχής του Αλή πασά ήταν τόσο τα τουρκικά όσο και τα ελληνικά.

β΄. *Λίθινα ανάγλυφα του ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου*

Ο ίδιος αρχαιολόγος και πρώτος ανασκαφέας της Νικόπολης μάς πληροφορεί ότι στο ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου ήταν εντειχισμένα τέσσερα ακόμη λίθινα ανάγλυφα, εκ των οποίων το ένα (Εικ. 32) ήταν «θυρεός της ενετικής, πιθανότατα, περιόδου», ενώ τα υπόλοιπα τρία ήταν ανάγλυφα της οθωμανικής περιόδου (Εικ. 33, 34, 35) και περιγράφονται, με σχετική λεπτομέρεια, σε δημοσίευσή του.[41] Η τελευταία μάς παρέχει τη δυνατότητα να ταυτίσουμε τα τρία εκ των λίθινων αυτών αναγλύφων, τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα. Η πορεία τους στον χρόνο ήταν περιπετειώδης, αφού το ανατολικό τμήμα τού τείχους του περιβόλου κατεδαφίστηκε, όπως προαναφέραμε, το 1921, ενώ το υπόλοιπο νότιο τμήμα του τείχους του περιβόλου και η μνημειώδης μεγάλη είσοδός του κατεδαφίστηκε σε δύο φάσεις: το 1949 περίπου και το 1955 περίπου.[42]

Τα ανάγλυφα του ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου περισυλλέχθηκαν από τον Φιλαδελφέα και στη συνέχεια εκτέθηκαν στο Μουσείο της Πρέβεζας,[43] το οποίο από το 1921 στεγαζόταν στο ισόγειο του Δημαρχείου της πόλης.[44] Περί το 1928 τα εκθέματα μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό

---

[41] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 78-79.

[42] Για την κατεδάφιση του ανατολικού και νότιου τείχους του εξωτερικού περιβόλου, βλ. στο παρόν άρθρο σελ. 140-141.

[43] Το *Μουσεῖον Πρεβέζης*, όπως το αποκαλεί ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, στεγάσθηκε, προσωρινά και από το 1913 μέχρι το 1921, στο παλαιό Οθωμανικό Διοικητήριο της πόλης, σήμερα Δικαστικό Μέγαρο. Από το 1921 μέχρι και το 1928 περίπου το Μουσείο στεγάσθηκε στο ισόγειο του τότε Δημαρχείου Πρεβέζης. Περί το 1928 ολοκληρώθηκαν οι απαραίτητες εργασίες στο Παλαιό Τζαμί (Εσκή Τζαμί), το κτήριο του οποίου είχε παραχωρήσει, από το 1924, το Ε΄ Σώμα Στρατού στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, ώστε να στεγασθεί σε αυτό το Αρχαιολογικό Μουσείο. Οι διαστάσεις και το σχήμα του Παλαιού Τζαμιού και Μουσείου της Πρέβεζας προκύπτουν από το τοπογραφικό σχέδιο της πόλης του 1938 (Εικ. 36). Τον Ιούνιο του 1946 και επειδή το τζαμί είχε βομβαρδιστεί και υποστεί ζημιές από τον Ιανουάριο του 1941, τα περισσότερα μεγάλα εκθέματα του Μουσείου μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης, υπαίθρια, δίπλα στο Φυλάκιο. Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1913, 103· 1922, 66· 1927, 12-13, 46-48· ΠΕΤΣΑΣ 1951, 33· ΚΑΤΕΡΙΝΗ 2009, 17· ΣΑΡΡΗ 2010, 286· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2013, 362-365.

[44] Το Δημαρχείο της Πρέβεζας στεγαζόταν τότε (1921) σε παλαιό κτήριο της οθωμανικής περιόδου, νότια-νοτιοανατολικά της αυλής του σημερινού 1ου Δημοτικού Σχολείου, όπως προκύπτει από το τοπογραφικό σχέδιο της πόλης του 1938 που εκπόνησε ο Πλάτων Σταματέλος (Εικ. 37). Βλ. ΣΑΡΡΗ 2010, 285· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2014, 22-23, υποσημ. 30.

ΕΙΚΟΝΑ 32: *Το λίθινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6013, της βενετικής περιόδου της Πρέβεζας, το οποίο είχε εντειχιστεί στο ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Σεπτέμβριος 2015)*

ΕΙΚΟΝΑ 33: *Λίθινο ανάγλυφο από το ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου, το οποίο δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα (ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 76, εικ. 19.2)*

ΕΙΚΟΝΑ 34: *Το μαρμάρινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6012 που ήταν εντειχισμένο στο ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Σεπτέμβριος 2015)*

ΕΙΚΟΝΑ 35: *Το λίθινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6006, η επιγραφή του οποίου μαρτυρά τον χρόνο κατασκευής του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα και τον επιστάτη του κάστρου, Μπεκήρ αγά Τζογαδόρο (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

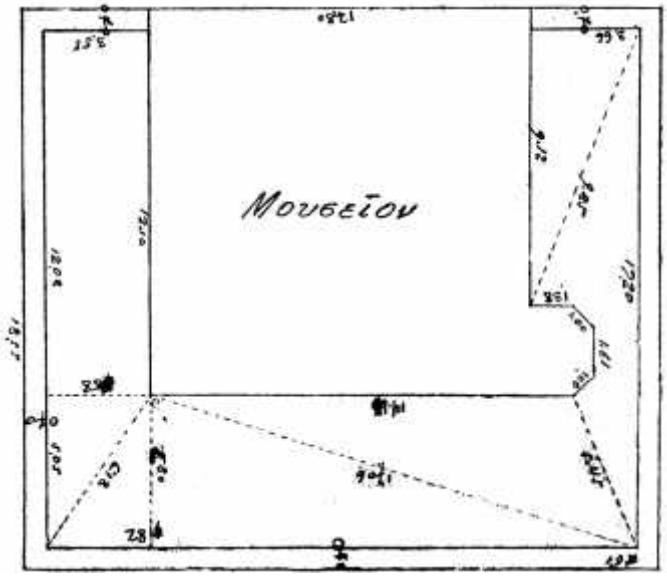

ΕΙΚΟΝΑ 36: *Κάτοψη του οθωμανικού τεμένους που χρησιμοποιήθηκε ως μουσείο (Λεπτομέρεια Πινακίδας 63, Αποτύπωση Πλάτωνα Σταματέλου, 1938)*

Μουσείο της Πρέβεζας, το οποίο στεγάσθηκε στο παλαιό οθωμανικό τέμενος της πόλης, Εσκή Τζαμί, μέχρι τον βομβαρδισμό του από τους Ιταλούς, τον Ιανουάριο του 1941.[45] Όσα εκθέματα διασώθηκαν,[46] μεταξύ των οποίων φαίνεται να συμπεριλαμβάνονταν και τα περισσότερα από τα εν λόγω ανάγλυφα, μεταφέρθηκαν τον Ιούνιο του 1946 στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης.[47]

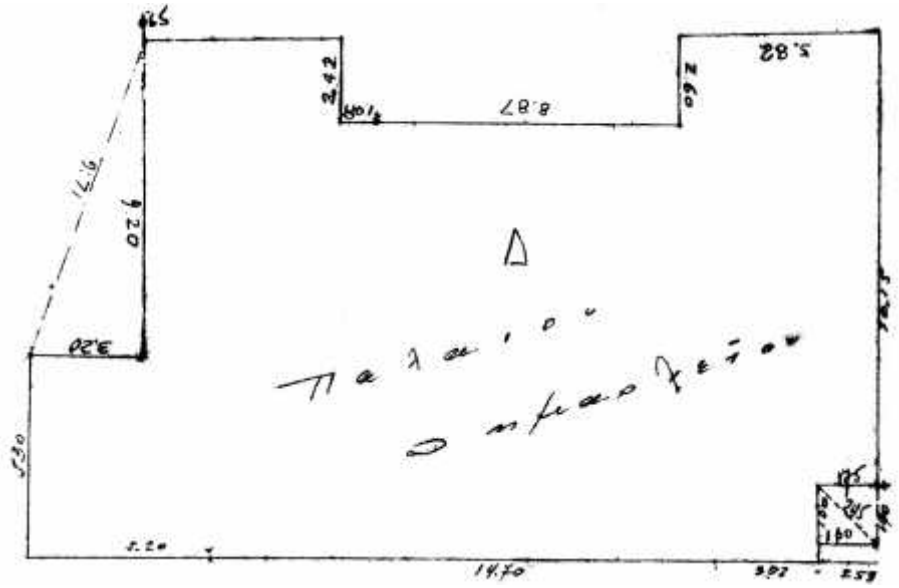

ΕΙΚΟΝΑ 37: *Κάτοψη του παλαιού Δημαρχείου της Πρέβεζας (Λεπτομέρεια Πινακίδας 54, Αποτύπωση Πλάτωνα Σταματέλου, 1938)*

[45] Κατά τον έφορο αρχαιοτήτων Φώτιο Μ. Πέτσα ο βομβαρδισμός έγινε στις αρχές του 1941. Ο Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Β. Βασιλάς τον προσδιορίζει με ακρίβεια στις 30 Ιανουαρίου 1941. Βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1951, 32· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 268, υποσημ. 20.

[46] Η καταστροφή από τον βομβαρδισμό του τεμένους/μουσείου ήταν περιορισμένη στη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου, όπως προκύπτει από αεροφωτογραφίες της Ιταλικής Αεροπορίας μετά τον βομβαρδισμό, και όχι επί της νοτιοανατολικής, όπως εσφαλμένα και εκ παραδρομής, πιστεύω, αναφέρεται σε έκθεση του αείμνηστου εφόρου αρχαιοτήτων Φώτιου Μ. Πέτσα, βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1951, 33. Ο ίδιος συγχέει τα σημεία του ορίζοντα κατά τον προσδιορισμό της θέσης τμημάτων του τεμένους και σε άλλα σημεία της δημοσίευσής του. Βλ. για παράδειγμα ΠΕΤΣΑΣ 1951, 32, όπου η βόρεια όψη του τζαμιού, στην οποία ήταν και η κύρια είσοδός του, αναφέρεται από τον συγγραφέα, εκ παραδρομής, ως ανατολική. Κατά τη γνώμη μας, η κατάρρευση μέρους του τρούλου και της βορειοανατολικής γωνίας του τεμένους δεν πρέπει να είχε προκαλέσει ανεπανόρθωτες ζημιές στα περισσότερα από τα εκθέματα. Οι όποιες απώλειες θα πρέπει να οφείλονται, κυρίως, στις λεηλασίες που ακολούθησαν κατά την περίοδο του πολέμου και της κατοχής.

[47] Βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1951, 33-34.

Λίθινος ανάγλυφος βενετσιάνικος θυρεός

Το κατασκευασμένο από ασβεστολιθική πέτρα λιθανάγλυφο απεικονίζει, κατά τη γνώμη μας, θυρεό της Ενετικής Δημοκρατίας με τον λέοντα του αγίου Μάρκου στο πάνω τμήμα της ασπίδας του θυρεού και τρεις διαγώνιες σκούρες γραμμές σε ανοιχτότερο φόντο στο κάτω τμήμα της (Εικ. 32).[48] Ο λέων του αγίου Μάρκου έχει εμφανώς αποξεσθεί, σε μεταγενέστερη εποχή.[49] Ο λίθινος ανάγλυφος θυρεός, προφανώς έργο της περιόδου της δεύτερης ενετοκρατίας της Πρέβεζας, παρέμεινε –μετά την κατεδάφιση του ανατολικού τείχους του εξωτερικού περιβόλου και την περισυλλογή των αναγλύφων από τον Φιλαδελφέα– δίπλα στην είσοδο του παλαιού τεμένους/μουσείου τουλάχιστον μέχρι το 1951, χρόνο κατά τον οποίο μας παραδίδει την πληροφορία ο Φώτιος Πέτσας.[50] Η μεταφορά του στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως –όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα, ακουμπισμένος στη βάση του νότιου τοίχου τής αποθήκης τού πρώην μουσείου– φαίνεται να έγινε σε μεταγενέστερο χρόνο, ίσως περί το 1955, όταν κατεδαφίστηκε το Παλαιό Τζαμί.

Κατά τη γνώμη μας, ο θυρεός του λίθινου ανάγλυφου είναι ταυτόσημος με αυτόν που διακοσμεί τη βενετσιάνικη καμπάνα που υπήρχε στον ενετικό πύργο του ρολογιού της Πρέβεζας (Εικ. 38), η οποία κατασκευάστηκε το 1791 και σώζεται μέχρι σήμερα στα Γιάννενα.[51] Ο θυρεός στη σημερινή του μορφή, μετά δηλαδή την απόξεση του λέοντα του αγίου Μάρκου, προσομοιάζει με το οικόσημο της βενετσιάνικης ευγενούς οικογενείας των Trevisan (Εικ. 39) που είχε καταγωγή από το Τρεβίζο της Ιταλίας. Σημειώνουμε ότι ο Zuanne Antonio Trevisan, μέλος της προαναφερθείσης οικογενείας, ήταν εκλεγμένος Βενετός διοικητής (προβλεπτής) της Πρέβεζας για την περίοδο 9.12.1721 - 8.12.1723. Η ίδια οικογένεια έδωσε άλλον ένα προβλεπτή της Πρέβεζας, τον Bartolomeo Trevisan, για την περίοδο 7.9.1743 - 2.9.1745.[52]

Στην προαναφερθείσα καμπάνα υπάρχει και δεύτερος θυρεός, που απεικονίζει ιπτάμενο περιστέρι το οποίο φέρει στο ράμφος του δάφνινο στεφάνι. Κάτω από το περιστέρι, στη βάση του θυρεού, είναι χαραγμένη η λέξη ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ.

---

[48] Οι διαστάσεις του λίθινου ανάγλυφου είναι: ύψος 88 εκ., μέγιστο πλάτος 80 εκ. και μέγιστο πάχος 20 εκ. Φέρει σήμερα αριθμό ευρετηρίου 6013 του Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης.

[49] Κατά την άποψή μας η προσεκτική απόξεση του λέοντα του αγίου Μάρκου έγινε πιθανότατα από τους Γάλλους, αφότου η Πρέβεζα περιήλθε στην εξουσία τους, το 1797.

[50] Βλ. Πετσας 1951, 34.

[51] Για την καμπάνα του ενετικού πύργου του ρολογιού της Πρέβεζας και την αναθεώρηση του χρόνου κατασκευής τού πύργου επίκειται σχετική δημοσίευσή μας.

[52] Για τους προβλεπτές της Πρέβεζας και την οικογένεια Trevisan, βλ. Παπακωστα 2014, 135-144, 159. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Δημήτριο Κρ. Κατηνιώτη για την υπόδειξη της ομοιότητας του οικοσήμου της οικογένειας Trevisan (Εικ. 39) με τον θυρεό του εξεταζόμενου εδώ λίθινου ανάγλυφου (Εικ. 32).

ΕΙΚΟΝΑ 38: *Βενετσιάνικος θυρεός από την καμπάνα του πύργου του ρολογιού της Πρέβεζας (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Ιούνιος 2015)*

ΕΙΚΟΝΑ 39: *Θυρεός της βενετσιάνικης οικογένειας Trevisan (Wikimedia Commons, Coats of arms of the doges of Venice)*

Πιστεύουμε ότι ο τελευταίος ήταν ο θυρεός της Πρέβεζας κατά τη δεύτερη ενετοκρατία της πόλης (1718-1797). Ταυτόσημος με αυτόν είναι, κατά τη γνώμη μας, ο λιθανάγλυφος θυρεός που είναι εντειχισμένος στη νότια όψη του πύργου του ρολογιού της Πρέβεζας. Από τον θυρεό έχει αποξεσθεί το περιστέρι με το στεφάνι.[53] Το συγκεκριμένο λίθινο ανάγλυφο είναι παρόμοιας τεχνικής και τεχνοτροπίας και ιδίων, περίπου, διαστάσεων με το εξεταζόμενο εδώ βενετσιάνικο ανάγλυφο που είχε εντειχιστεί στο ανατολικό τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα.

Θεωρούμε ότι και οι δύο λίθινοι ανάγλυφοι θυρεοί διακοσμούσαν αρχικά το κτήριο που σηματοδοτούσε το κέντρο της Πρέβεζας και τον κύριο δημόσιο χώρο της πόλης, τον βενετσιάνικο πύργο του ρολογιού.[54]

---

[53] Ο λιθανάγλυφος θυρεός έχει μέγιστο ύψος 90 εκ. και μέγιστο πλάτος 74 εκ. Θεωρούμε ότι η προσεκτική απόξεση του περιστεριού που φέρει στο ράμφος του στεφάνι έγινε πιθανότατα από τους Γάλλους, αφότου η Πρέβεζα περιήλθε στην εξουσία τους, το 1797.

[54] Για τον κύριο δημόσιο χώρο της Πρέβεζας, βλ. ΔΟΝΟΣ 2010, 443-444.

Δεν είναι γνωστό σε ποιο ακριβώς σημείο των τειχών του εξωτερικού περιβόλου ήταν εντειχισμένο το εν λόγω λίθινο ανάγλυφο. Ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς μας πληροφορεί ότι ήταν ένα από τα τέσσερα λιθανάγλυφα του ανατολικού τείχους του περιβόλου. Δημιουργούνται, εύλογα, ερωτηματικά από την ύπαρξη ενός βενετσιάνικου, προφανώς, έργου στα τείχη του περιβόλου που κατασκεύασε ο Αλή πασάς. Όμως, όπως ήδη αναφέραμε, πιστεύουμε ότι το συγκεκριμένο λιθανάγλυφο ήταν τοποθετημένο στην ανατολική όψη του ενετικού πύργου του ρολογιού της Πρέβεζας, από όπου αφαιρέθηκε, στα χρόνια της δεύτερης κατοχής της πόλης από τον Αλή πασά (1806-1820), για να διακοσμήσει το τείχος του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα.

Τρία οθωμανικά λιθανάγλυφα του τείχους του περιβόλου

Από τα τρία λιθανάγλυφα της Οθωμανικής περιόδου, τα οποία ήταν εντειχισμένα στο ανατολικό παραθαλάσσιο τείχος του περιβόλου και για τα οποία μας πληροφορεί ο Φιλαδελφεύς, τα δύο (Εικ. 34, 35) σώζονται μέχρι σήμερα.

Αντίθετα, το τρίτο λιθανάγλυφο (Εικ. 33) πιθανότατα χάθηκε, καθώς δεν έχει εντοπισθεί μέχρι σήμερα. Η περιγραφή του διασώζεται από τη δημοσίευση του Φιλαδελφέως. Είχε πλάτος 80 εκ., ύψος 75 εκ. και πάχος 28 εκ. και απεικόνιζε:

> *κύκλον ἢ μᾶλλον τροχόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐγγεγραμμένα σταυροειδῶς δύο τρίγωνα, ἐν τῷ κέντρῳ τῶν ὁποίων ὑπάρχει πάλιν μικρὸς κύκλος. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἐξωτερικοῦ κύκλου παρίστανται καθήμενα ἐπὶ τῆς κορυφῆς κυπαρίσσων πτηνά. Οἱ πόδες τῶν κυπαρίσσων στηρίζονται ἐπὶ μικρῶν πάλιν τροχῶν.*[55]

Το μαρμάρινο λιθανάγλυφο της Εικ. 34 βρίσκεται από το 1946 και μέχρι σήμερα (2015) στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως. Παριστάνει τερατόμορφο ζώο που παραπέμπει σε σκύλο, το οποίο κοιτάει προς τα δεξιά και είναι δεμένο με αλυσίδα στον κορμό κυπαρισσιού. Δεν φέρει επιγραφή, παρά το γεγονός ότι υπάρχει παραλληλόγραμμο πλαίσιο κάτω από τη γλυπτή απεικόνιση.[56]

---

[55] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 78-79. Παρουσιάζουμε το λιθανάγλυφο με οριζόντια φορά, έτσι ώστε τα εικονιζόμενα σε αυτό κυπαρίσσια να είναι όρθια. Ως εκ τούτου, αντικαθιστούμε το πλάτος με το ύψος, σε σχέση με τις διαστάσεις που καταγράφει ο Φιλαδελφεύς, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 79. Επισημαίνουμε, επίσης, ότι οι διαστάσεις που δημοσίευσε ο εν λόγω αρχαιολόγος δεν ανταποκρίνονται στις αναλογίες που προκύπτουν από τη φωτογραφία (Εικ. 33). Δηλαδή, το ύψος προς το πλάτος του λιθανάγλυφου δεν φαίνεται να έχουν λόγο 75 προς 80, αλλά μικρότερο.

[56] Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1922, 78· ΠΕΤΣΑΣ 1951, 33-34. Το μαρμάρινο ανάγλυφο (ΑΜΝ/ΑΕ 6012) έχει διαστάσεις: πλάτος 48 εκ., ύψος 59 εκ. και μέγιστο πάχος 22 εκ.

Το κατασκευασμένο από μαλακό πωρόλιθο λιθανάγλυφο της Εικ. 35, χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς, καθώς η επιγραφή που υπάρχει σε αυτό προσδιορίζει με ακρίβεια τον χρόνο ολοκλήρωσης της κατασκευής του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα. Το ανάγλυφο μεταφέρθηκε τον Ιούνιο του 1946, μαζί με άλλα εκθέματα του Μουσείου Πρεβέζης, στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως, μέχρις ότου, με την παράκληση του γράφοντος προς τον τότε έφορο αρχαιοτήτων, μετακινήθηκε, το 2009, στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης και καθαρίστηκε από συντηρητές του μουσείου.[57]

Απεικονίζει τερατόμορφο σκύλο που κοιτάει προς τα αριστερά και είναι δεμένος με αλυσίδα από τον κορμό ενός κυπαρισσιού. Εμπεριέχει επιγραφή, χαραγμένη αριστερά και δεξιά της κεφαλής του ζώου. Η επιγραφή στο αριστερό τμήμα της αναφέρει σε τρεις γραμμές τα εξής: 1808 | ΟΤΒ | Δ και στο δεξί τμήμα της σε τέσσερες γραμμές τα εξής: ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤ | ΡΟΥ ΜΠΕΚΗΡ | ΤΖΟΓΑΔΟ | ΡΟΣ. Μας πληροφορεί, δηλαδή, ότι επιστάτης του κάστρου ήταν ο Μπεκήρ αγάς, επονομαζόμενος Τζογαδόρος, στρατιωτικός διοικητής της Πρέβεζας στα χρόνια του Αλή πασά, καθώς και ότι το οχυρωματικό έργο, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένο, ολοκληρώθηκε στις 4 Οκτωβρίου του 1808.[58]

γ΄. *Άλλα δύο λιθανάγλυφα της Οθωμανικής περιόδου*

Ο Πρεβεζάνος λόγιος του 20ού αιώνα Ηλίας Β. Βασιλάς αναφέρεται και σε ένα ακόμη λιθανάγλυφο, το οποίο, όπως ο ίδιος μας διασώζει, προερχόταν από το *προτείχισμα* του κάστρου.[59] Πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, για το εικονιζόμενο στην Εικ. 40 λιθανάγλυφο της εποχής του Αλή πασά, το οποίο απεικονίζει τερατόμορφο ζώο που παραπέμπει σε μεγάλο σκύλο και κοιτάει προς τα αριστερά. Κάτω από το ζώο, εντός πλαισίου, υπάρχει η ελληνική επιγραφή ΕΤΟΣ 1808 σε μία γραμμή. Στο πάνω δεξιά τμήμα του ανάγλυφου υπάρχει δυσανάγνωστη, πιθανότατα αραβογράμματη, επιγραφή σε δύο γραμμές εντός πλαισίων.

---

[57] Το λίθινο ανάγλυφο (ΑΜΝ/ΑΕ 6006) έχει διαστάσεις: μέγιστο πλάτος 75 εκ., μέγιστο ύψος 45 εκ. και μέγιστο πάχος 21,5 εκ.

[58] Ο αείμνηστος έφορος αρχαιοτήτων Φώτιος Μ. Πέτσας διαβάζει την επιγραφή ελαφρώς διαφορετικά, βλ. ΠΕΤΣΑΣ 1951, 34. Πιο συγκεκριμένα, όσο αφορά στην ημερομηνία, ο Πέτσας θεωρεί ότι η ημέρα του Οκτωβρίου είναι η 30ή, καθώς στον τρίτο στίχο της επιγραφής διαβάζει Λ και όχι Δ. Εάν συγκρίνουμε, όμως, το εν λόγω γράμμα με το Δ στο ΤΖΟΓΑΔΟΡΟΣ του ίδιου στίχου, στο δεξί τμήμα της επιγραφής, διαπιστώνουμε ότι είναι ακριβώς ίδια.

[59] Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954, φ. 595, 1· 2012, 50-51.

ΕΙΚΟΝΑ 40: *Το λίθινο ανάγλυφο ΑΜΝ/ΑΕ 6007 ήταν εντειχισμένο στην οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ., Μάιος 2012)*

Το λιθανάγλυφο είναι από μαλακό πωρόλιθο και έχει διαστάσεις: ύψος 69 εκ., πλάτος 56,5 εκ. και πάχος 26 εκ. Βρισκόταν μέχρι το 2009 στον προαύλιο χώρο του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως, οπόταν –όπως ήδη αναφέρθηκε και για άλλα ανάγλυφα– μεταφέρθηκε στο νέο Μουσείο, όπου καθαρίστηκε και καταγράφηκε με τον αριθμό ευρετηρίου ΑΜΝ/ΑΕ 6007. Σημειώνουμε ότι ο Φιλαδελφεύς δεν συναριθμεί το συγκεκριμένο λιθανάγλυφο σε αυτά που υπήρχαν στο κατεδαφισθέν το 1921 τμήμα του τείχους του εξωτερικού περιβόλου. Ο Ηλίας Βασιλάς στη δημοσίευσή του της 5.7.1954 αναφέρει ότι το λιθανάγλυφο «εἶναι στὸ λείψανο τοῦ προτειχίσματος»,[60] από όπου συμπεραίνουμε ότι το ανάγλυφο ήταν εντειχισμένο σε τμήμα του τείχους του περιβόλου που σωζόταν το καλοκαίρι του 1954· πιθανότατα στο νότιο τείχος του. Ο Βασιλάς διαβάζει τη χρονολογία του λιθανάγλυφου ως 1806 και εξ αυτού χρονολογεί την κατασκευή του εξωτερικού περιβόλου στο ίδιο έτος. Η χρονολογία, όμως, στο κάτω μέρος του ανάγλυφου είναι σαφώς 1808. Άλλωστε, ο Αλή πασάς, στα χρόνια του οποίου κατασκευάστηκε η οχύρωση του περιβόλου του κάστρου, κατέλαβε την Πρέβεζα ένα μήνα πριν εκπνεύσει το έτος 1806, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Το τελευταίο λίθινο ανάγλυφο είναι ένα κλειδί τόξου πλαισίου πύλης, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από κτήριο του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου του αγίου Αντρέα ή την οχύρωσή του. Σε αυτό υπάρχει επιγραφή, γραμμένη στα οθωμανικά τουρκικά, την οποία με παράκλησή μας, από τις αρχές του 2012, μελετά ο οθωμανολόγος ιστορικός Δρ. Γεώργιος Λιακόπουλος.[61] Αναμένουμε τα αποτελέσματα της μελέτης του με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

---

[60] Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954, φ. 595, 1· 2012, 50-51.

[61] Το μαρμάρινο ενεπίγραφο ανάγλυφο (ΑΜΝ/ΑΕ 6001) φυλάσσεται, από το 2009, στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης. Προηγουμένως βρισκόταν στην αποθήκη του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως, όπου, εκτός των αρχαίων ευρημάτων, αποθηκεύονταν και όσα νεότερα αρχιτεκτονικά μέλη εντοπίζονταν στην Πρέβεζα και εθεωρούντο άξια διάσωσης.

Συμπεράσματα

Ο εξωτερικός περίβολος του κάστρου του αγίου Αντρέα στην Πρέβεζα άρχισε, κατά την άποψή μας, να κατασκευάζεται στις αρχές του 1807 και ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του 1808, όπως προκύπτει από ενεπίγραφα λιθανάγλυφα που υπήρχαν εντειχισμένα στην οχύρωσή του.

Το μήκος του ανατολικού τείχους του περιβόλου ήταν 250 μέτρα περίπου και το μήκος του νότιου τείχους του ήταν 60 μέτρα περίπου. Το σχήμα των τειχών του σε κάτοψη, καθώς και οι θέσεις των τριών πυλών της οχύρωσης απεικονίζονται στο σχέδιο της Εικ. 2. Σκαριφήματα της νότιας και της ανατολικής όψης των τειχών τού περιβόλου παρουσιάζονται στις Εικ. 15 και 16 αντίστοιχα.

Η κύρια επιβλητική πύλη εισόδου του περιβόλου (Εικ. 1) βρισκόταν στο νότιο τείχος του και είχε όψη προς τα ανατολικά. Η δευτερεύουσα πύλη ήταν στο βόρειο τείχος του περιβόλου, με όψη προς τα ανατολικά. Οι παραστάδες της τελευταίας σώζονται μερικώς μέχρι σήμερα (Εικ. 14). Στο μέσον περίπου του ανατολικού τείχους του περιβόλου υπήρχε μικρή πυλίδα (Εικ. 19), η οποία, πιθανότατα, δημιουργήθηκε μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας.

Τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου κατεδαφίστηκαν σε τρεις φάσεις. Το μεγαλύτερο, ανατολικό, τμήμα των τειχών (Εικ. 17-19) και μικρό τμήμα του νότιου τείχους κατεδαφίστηκαν το 1921. Το υπόλοιπο νότιο σκέλος (Εικ. 7) κατεδαφίστηκε σε δύο φάσεις: το 1949 περίπου και το 1955 περίπου.

Τα λίθινα ανάγλυφα που υπήρχαν εντειχισμένα στην οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου ήταν, στην πλειονότητά τους, δημιουργήματα σύγχρονα της κατασκευής των οχυρωματικών έργων του Αλή πασά (Εικ. 12, 13, 25, 31, 33-35, 40). Εξαίρεση αποτελούν δύο αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τον χώρο της αρχαίας Νικόπολης (Εικ. 20, 23) και ένας λίθινος θυρεός της ενετικής περιόδου (Εικ. 32). Τα περισσότερα από τα λιθανάγλυφα αυτά περισυλλέχθηκαν και σώζονται μέχρι σήμερα, μαρτυρώντας για τον χρόνο κατασκευής της οχύρωσης του περιβόλου.

Abstract in English

The defensive town wall of St Andrew's castle in Preveza, Greece

The main fortification of Preveza, known today as St Andrew's castle, was initially built by the Ottomans in 1702. The next conquerors, the Venetians, during the first years of their second occupation of the town (1718-1797), reduced the size of the castle by half and improved its defensive capability. After Ali Pasha of Ioannina captured Preveza for the second time in late November 1806, he had major defensive works undertaken in the city, including extensive improvements to the castle of St Andrew, then known as *Iç kale* (inner castle), and the construction of a lower external town wall on the eastern side of the main fort (see plan in Fig. 2). The purpose of this new wall was to protect the dwellings of the townspeople adjacent to the castle (see Figs. 17, 18, 19).

The defensive town wall had the same length as the eastern façade of the main castle, about 250 metres, and its width was about 60 metres (see Fig. 2). The wall had three gates: the impressive main gate on the south part of the wall (see Fig. 1), the secondary gate on the north part of the wall (see Fig. 14), and a small gate, almost in the middle of the eastern wall, which was used only by individuals (see Fig. 19).

Several decorative stone carvings were incorporated on the façade of the defensive town wall and the main gate, all but one of which were made during the period of Ali Pasha. The exception is a stone engraving depicting a Venetian coat of arms, the shield of which had been partly and carefully chipped off (see Fig. 32). We think that it was the Lion of St Mark, symbol of Venice, which was carefully chiseled off the shield and the work was most probably done by the French, who took over the town from the Venetians in 1797. An inscription on one of these stone engravings indicates the date when the construction of the defensive town wall was completed, i.e. at the middle of autumn 1808 (see Fig. 35).

The eastern part of the defensive town wall was demolished in 1921. The southern part was demolished in two phases; c. 1949 and c. 1955. Part of the northern wall and the secondary gate are still standing (see Fig. 14).

ꕥ

Πήγες

Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., *Ημερολόγιον 1913-1914* [πρώτο τεύχος από τα δεκατέσσερα χειρόγραφα τετράδια του ημερολόγιό του], ΙΑΝ 2557

Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης

ΑΜΝΠ, 77 (83), κώδικας No. 77 (αρίθμ. Πλουμίδη) / No. 83 (αρίθμ. Βιτάλη), *Κῶδιξ β΄ ἐξερχομένων ἐγγράφων Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως & Πρεβέζης ἐπὶ Μητροπολίτου Ἰωακεὶμ Βαλασιάδου, 24 Ἀπριλίου 1910 - 6 Φεβρουαρίου 1915*

Βιβλιογραφία

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΠΑΡΙΟΣ, 1850, *Οὐρανοῦ Κρίσις, ἤτοι Θαῦμα φρικτὸν καὶ ἐξέσιον τοῦ θαυματουργικωτάτου θείου Σπυρίδωνος, δι' οὗ τὰς βουλὰς τῶν παρανόμων παπιστῶν, ἐματαίωσε, μὴ συγχωρήσας αὐτοῖς, νὰ ἐγείρουν ἀλτάριον, ἤτοι θυσιαστήριον, μέσα εἰς τὸν ἐν τῇ Κερκύρᾳ ἅγιόν του ναὸν, συντεθὲν, μετὰ καὶ ἱερᾶς καὶ ἐπινικείου ἀκολουθίας, εἰς αὐτὸ, παρὰ ζηλωτοῦ τινος ἀδελφοῦ,* Αθήνα

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954, Η Πρέβεζα και η ετυμολογία της λέξεως. Εξ αφορμής ενός φυλλαδίου, *Βήμα Πρεβέζης*, φ. 594/28.6.1954, σελ. 1· φ. 595/ 5.7.1954, σελ. 1-2, Πρέβεζα

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα

ΓΑΟΥΤΣΗΣ Σ.Π., [2014], Οι νεκροί της έκρηξης του 1718 μέσα από τα μητρώα της λατινικής εκκλησίας του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας, στο: *Πρακτικά του Δέκατου Πανιόνιου Συνεδρίου (Κέρκυρα 30.04.2014-04.05.2014)*, Κέρκυρα, [υπό έκδοση]. Διαθέσιμο στο http://www.academia.edu/8257538 (προσπέλαση 27.09.2015)

ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ Χ., ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ Α. & ΠΕΝΤΕΛΑΧΟΡ ΝΤΕ ΛΟΝΤΙΣ Κ., 2001, *Ερνέστ Εμπράρ 1875-1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα*, Αθήνα

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 6-44

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2010, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^{ο} και 18^{ο} αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Ι, Πρέβεζα, 435-459

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2011, Ο πόλεμος των λέξεων και των εικόνων. Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, Πρέβεζα, 42-101

ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2015, *Αρχαιολογικός Οδηγός Νικόπολης. Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο*, Αθήνα (Μνημεία της Νικόπολης 10)

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. (Επιμ.), 2002, *Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913). Η Απελευθέρωση της Ηπείρου. Φωτογραφικό Λεύκωμα*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 52-144

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, Πρέβεζα, 164-263

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 44-127

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, Πρέβεζα, 142-215

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2011, William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, Πρέβεζα, 139-198

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2012, *«Το νέο κάστρο στο Κυπαρίσσι» (το σημερινό κάστρο του Αγίου Αντρέα). 310 χρόνια από την ανέγερσή του*. Κείμενο ομιλίας που δόθηκε στις 12.5.2012 στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Πρέβεζας (https://www.academia.edu/3055393) (προσπέλαση 27.9.2015)

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2013Α, Ο Edward Lear στη Λάκκα Σουλίου. Αδημοσίευτα σχέδιά του, στο: Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Γ. ΡΗΓΙΝΟΣ & M. STORK (Επιμ.), *Λάκκα Σουλίου ΙΙ. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές», Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012*, Θεσπρωτικό – Αθήνα, 263-302

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2013Β, Etienne Labranche και Κωνσταντίνος Α. Βλαστός. Δύο πολεμικοί ανταποκριτές της *Le Temps* στην Πρέβεζα του 1912-13, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49-50, Πρέβεζα, 235-282

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2014, *Πρεβεζάνικα Χρονικά. Ευρετήριο τευχών 1-50*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2015, s.v. *Κάστρο του Αγίου Αντρέα*, στην ελληνική βικιπαίδεια, https://el.wikipedia.org/wiki/Κάστρο_του_Αγίου_Αντρέα (προσπέλαση 27.09.2015)

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ.Β., 1994, *Νικόπολις-Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα

ΚΑΤΕΡΙΝΗ Ε., 2009, Ιστορικό Πλαίσιο, στο: Γ. ΡΗΓΙΝΟΣ & Ε. ΚΑΤΕΡΙΝΗ (Επιμ.), *Νικόπολη. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα, 13-19

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α.Ι., 2010, Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11ου έως τις αρχές του 20ού αι., στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ.

ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Ι, Πρέβεζα, 3-31

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α.Ι., 2013, Ο αρχαιολογικός χώρος της Νικόπολης μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας (1913-1967), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49-50, Πρέβεζα, 339-382

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 1987, Τάφροι – Έργα Αλή πασσά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 13, Πρέβεζα, 35-40

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως τής ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. & ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π., 2007-2009, *Αρχείο Αλή πασά, συλλογής Ι. Χώτζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, Α΄-Δ΄, Αθήνα

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β.Ν. & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α.Ι., 2007, Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη Βασιλικής Β (Αλκίσωνος). Παρατηρήσεις και συμπεράσματα, στο: Κ.Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, Ι, 637-657· ΙΙ, 421-439

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2014, *Το αρχείο των βενετών προβλεπτών της Πρέβεζας. Διοίκηση και οργάνωση της πόλης τον 18^{ο} αιώνα*, Πρέβεζα, [υπό έκδοση]. Αναρτημένο στον ιστοχώρο: http://www.preveza.gr/images/to-arxeio-ton-provlepton-tis-prevezas.pdf (προσπέλαση 27.09.2015)

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389

ΠΕΤΣΑΣ Φ.Μ., 1951, Ειδήσεις εκ της 10^{ης} Αρχαιολογικής Περιφερείας (Ηπείρου), *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1950-1951, Αθήνα, 31-49

ΡΗΓΙΝΟΣ Γ. & ΚΑΤΕΡΙΝΗ Ε. (Επιμ.), 2009, *Νικόπολη. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα

ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ Χ., 1987, Λατρείες στη Νικόπολη, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 169-196, 461-482

ΣΑΡΡΗ Ε.Π., 2010, Ο χαρακτήρας και η δομή της πόλης της Πρέβεζας μέσα από το τοπογραφικό σχέδιο του 1938, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, ΙΙ, Πρέβεζα, 279-312

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Σ. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2013, Έκθεση για την αμυντική κατάσταση της Πρέβεζας πριν την απελευθέρωση του 1912, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49-50, Πρέβεζα, 35-58

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Σ. & ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χ., 2010, Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, ΙΙ, Πρέβεζα, 3-27

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., 1913, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1913*, Αθήνα, 83-112

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., 1915, Ανασκαφαί Νικοπόλεως. Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1914*, Αθήνα, 219-242

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., 1922, Πρεβέζης Μουσείον, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα, 66-79

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., 1927, *Ανασκαφαί Νικοπόλεως (1913-1926)*, Αθήνα

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α.Θ., 2007, Ανέκδοτα στοιχεία για τη Νικόπολη από το ημερολόγιο του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως, στο: Κ.Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, Ι, 43-47· ΙΙ, 25-36

BENJAMIN A. & RAUBITSCHEK A.E., 1959, Arae Augusti, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 28.1 (1959), Αθήνα, 65-85

CIG, 1843, *Corpus Inscriptionum Graecarum* II, Berlin

CURLIN J.S., 2010, «Remember the Moment when Previsa fell»: The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Ι, Πρέβεζα, 265-296

HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily Greece and Albania*, I-II, London

KARABELAS N.D., 2013, Ottoman Fortifications in Preveza in 1702 the First Phase of the Castle of Iç Kale, *Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University* (*OTAM*) 32, Ankara, 47-66

LEAKE W.M., 1835, *Travels in northern Greece*, I-IV, London

POUQUEVILLE F.C.H.L., 1820-1821, *Voyage dans la Grèce*, I-V, Paris

POUQUEVILLE F.C.H.L., 1826-1827, *Voyage de la Grèce*, I-VI, Paris

POUQUEVILLE F.C.H.L., 2010, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Τα Ηπειρωτικά*, μτφ. Κ.Π. Βλάχος, Πρέβεζα